

Archaeology of Sociological Discourse in Iran after Islamic Revolution

Kaveh Haji-Allahverdipoor¹ | Kamal Khaleghpanah²

1. PhD Student, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Corresponding Author. E-mail: K.Allahverdipoor@modares.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. E-mail: k.khaleghpanah@uok.ac.ir

Article Info	Extended Abstract
Article type: Research Article	Objective: This study aims to analyze the discourse of sociology in Iran after the Islamic Revolution and to reveal the archaeological rules of the order of social knowledge. The main question of the study is: How has the post-revolutionary discourse of sociology constructed society as an analytical object within its own regime of knowledge? The theoretical framework of the study is based on Foucault's archaeology of knowledge. Sociology in Iran after the Islamic Revolution, in the context of social, political, and cultural transformations, has faced a set of analytical challenges and limitations. These limitations have manifested not only at the descriptive, structural, and institutional levels but also at the discursive and conceptual levels. In the past four decades, in confronting profound social, political, and cultural transformations, Iranian sociology—rather than moving toward discursive openness—has largely been reproduced within relatively stabilized frameworks. Iranian sociology can be studied from different theoretical positions: from the history of thought and the development of sociological theories to the sociology of knowledge and science, the analysis of institutions and the social contexts of knowledge production, and historical, comparative, and critical approaches. However, the question of this study does not fall directly within any of these levels. The main question of this study is how “society” has emerged, been formulated, and stabilized as an object of knowledge in the discourse of Iranian sociology, and what rules have made this formulation possible. From this perspective, the subject of the study is not what sociologists have said about society, but the conditions that determine what can be posited as “society” as an object of knowledge, a subject of discourse, and cognition. This is precisely the level that Foucault's archaeology makes it possible to analyze, because archaeology, instead of seeking final meaning, authorial intention, or the linear development of thought, looks for something else.
Article history: Received: 13 May 2026 Received in revised form: 09 August 2026 Accepted: 12 August 2026 Published online: 18 September 2026	
Keywords: <i>Sociology in Iran,</i> <i>Organic Society,</i> <i>Integrated Society,</i> <i>Discourse Analysis,</i> <i>Foucauldian</i> <i>Archaeology.</i>	
	Methodology: the study adopts an analytical and critical approach. The research field consists of works in Iranian sociology produced after the Revolution, including selected texts of formal sociology, foundational studies, and sociological analyses. From an archaeological perspective, there is no authorial subject who exercises sovereign control over the production of meaning. Discourse operates at a relatively autonomous level and possesses its own capacity to produce and organize meaning. Archaeology therefore treats discourse as an autonomous formation, and its intelligibility can only be established through an examination of its structures, statements, classifications, and internal order.

Findings: The findings, organized into four stages of archaeological analysis, show that at the first stage, the formation of objects, “Iranian society” is constructed not simply as a reflection of social reality, but as an analytical object in its own right. This fundamental object of Iranian sociological analysis is stabilized within the academic field in close association with concepts such as the nation, territory, national security, and social development. At the second stage, the rules of enunciation determine which accounts of society can legitimately be produced and which experiences become difficult or impossible to articulate. At the third stage, the concepts of society, nation, and territory stabilize the primary object at the core of sociological analysis. These concepts are not given or neutral categories; rather, they are produced through a network of statements, assumptions, and epistemic divisions. At this stage, it becomes clear that dominant concepts in Iranian sociology including nation, order, crisis, development, and identity, do not function as neutral analytical tools. They constitute interconnected elements of a coherent regime of knowledge. Working together, these concepts shape the primary object of sociological inquiry, regulate which statements can be admitted into the field, and delimit the horizon within which society can be thought. At the fourth stage, that of discursive strategies, several dominant and recurrent strategies can be identified: discrediting, the structural exclusion of experience, the primacy of order over conflict, the alignment of society with territory and the state, linear historicity, and narratives of decline and revival. Within this coherent regime of knowledge, the fundamental object of “society” is absorbed into and defined through its relation to the nation and the territory. To invoke society is, in this sense, to invoke a unified totality, the collective spirit of the nation and the territory, in which absences, ruptures, fissures, and internal divisions are rendered invisible within an apparently seamless and timeless form of togetherness. The systematically excluded and marginalized within this discursive order including ethnic and linguistic minorities, daily and informal workers, undocumented and unnamed migrants, prisoners and the institutional sites in which they are confined, rural and peripheral women, the urban poor, small-scale peasant farmers, and emerging forms of exploitation such as emotional, care, and digital labor, are defined in advance, and always, as parts of a single, internally harmonious whole.

Conclusion: Iranian sociology has thus followed a trajectory toward the consolidation of a linear, nationalist, and unified discursive order in which ruptures, plurality, ambiguity, and uncertainty are rendered secondary, partial, or marginal. The stabilization of “society” through its fundamental association with the concepts of nation and territory results in the absorption of the sociological object into an integrated totality and, consequently, in the disappearance of society as “society.” From this perspective, a transformation in how society appears, namely, its emergence as a totality marked by divisions, ruptures, tensions, temporal heterogeneities, and an internal dynamism, requires a transformation of the fundamental object of sociology itself. This transformation of the fundamental object is simultaneous with and inseparable from the emergence of a new form of the political, which

this study calls the “New Political.” The New Political emerges when the ways in which the fundamental object of sociology, society, can be seen, articulated, and problematized undergo a fundamental transformation.

Cite this article: Haji-Allahverdipoor, K & Khaleghpanah, K. (2026). Archaeology of Sociological Discourse in Iran after Islamic Revolution. *Biopolitics and Development*, 2 (2), 69-91. DOI: [10.22034/jbpd.2026.145861.1044](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145861.1044)

DOI: [10.22034/jbpd.2026.145861.1044](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145861.1044)

© The Author(s).

Publisher: University of Kurdistan Press.

دیرینه‌شناسی گفتمان جامعه‌شناسی در ایران پس از انقلاب اسلامی

کاوه حاجی اللهوردیپور^۱ | کمال خالقی‌پناه^۲^۱. دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. نویسنده مسئول. رایانامه:K.Allahverdipoor@modares.ac.ir^۲. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: k.khaleghpanah@uok.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده مبسوط
نوع مقاله:	هدف: این پژوهش با هدف تحلیل گفتمان جامعه‌شناسی در ایران پس از انقلاب اسلامی و آشکارسازی قواعد دیرینه‌شناختی نظم دانش اجتماعی انجام شده است. سؤال اصلی پژوهش این است که چگونه گفتمان جامعه‌شناسی پس از انقلاب، جامعه را به عنوان یک ابژه تحلیلی در رژیم دانایی خود بر ساخت نموده است؟ چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر دیرینه‌شناسی دانش فوکو است. جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی، در بستر تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، با مجموعه‌ای از چالش‌ها و محدودیت‌های تحلیلی مواجه بوده است. این محدودیت‌ها نه تنها در سطح توصیفی، ساختاری و نهادی، بلکه در سطح گفتمانی و مفهومی نیز نمود یافته‌اند. در چهار دهه اخیر، جامعه‌شناسی ایران در میدان مواجهه با تحولات عمیق اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بیش از آنکه به سمت گشودگی گفتمانی حرکت کند، عمدتاً در چارچوب‌هایی نسبتاً تثبیت شده بازتولید شده است. جامعه‌شناسی ایران را می‌توان از مواضع نظری متفاوتی مطالعه کرد؛ از تاریخ اندیشه و تحول نظریه‌های جامعه‌شناختی گرفته تا جامعه‌شناسی معرفت و علم، تحلیل نهادها و زمینه‌های اجتماعی تولید دانش و رویکردهای تاریخی، تطبیقی و انتقادی. با این حال، پرسش این پژوهش در هیچ یک از این سطوح به‌طور مستقیم قرار نمی‌گیرد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که «جامعه» چگونه در گفتمان جامعه‌شناسی ایران به مثابه یک ابژه دانش پدیدار، صورت‌بندی و تثبیت شده است و چه قواعدی امکان این صورت‌بندی را فراهم کرده‌اند. از این منظر، موضوع پژوهش نه آنچه جامعه‌شناسان درباره جامعه گفته‌اند، بلکه شرایطی است که تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند در مقام «جامعه» به‌عنوان ابژه دانش، موضوع گفتار و شناخت قرار گیرد. این دقیقاً سطحی است که دیرینه‌شناسی فوکو امکان تحلیل آن را فراهم می‌کند؛ زیرا دیرینه‌شناسی به جای جست‌وجوی معنای نهایی، قصد مؤلف یا تحول خطی اندیشه، به‌دنبال موارد دیگری است.
مقاله پژوهشی	روش: رویکرد تحقیق به‌صورت تحلیلی و انتقادی است. میدان پژوهش شامل آثار حوزه جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب است که نمونه‌هایی از متون جامعه‌شناسی رسمی، پژوهش‌های بنیادی و تحلیل‌های جامعه‌شناختی را در بر می‌گیرد. بر اساس اسلوب دیرینه‌شناسی، هیچ فاعل مؤلفی که بر شکل‌گیری معنا تسلط دارد، وجود ندارد. گفتمان در سطحی مستقل عمل می‌کند و خود توانایی تولید و سازمان‌دهی معنا را دارد. در دیرینه‌شناسی گفتمان، به عنوان یک نهاد مستقل بررسی می‌شود، بنابراین شناخت گفتمان تنها از طریق بررسی ساختارها، گزاره‌ها، طبقه‌بندی‌ها و نظم داخلی آن ممکن است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۳	یافته‌ها: یافته‌ها در چهار مرحله تحلیل دیرینه‌شناختی نشان می‌دهد که در مرحله اول یا تولید ابژه، «جامعه ایرانی»، نه صرفاً به مثابه بازتاب ساده واقعیت اجتماعی، بلکه به شکل یک ابژه تحلیلی ساخته شده است. این ابژه بنیادین تحلیل‌های جامعه‌شناسی ایران، در همبستگی با مفاهیمی مانند ملت، سرزمین، امنیت ملی و توسعه اجتماعی، به‌عنوان ابژه اصلی و محوری در ساختار علمی تثبیت می‌شود. در مرحله
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۲۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۷	
کلیدواژه‌ها:	
جامعه‌شناسی در ایران، جامعه ارگانیک، جامعه یک‌پارچه، تحلیل گفتمان، دیرینه‌شناسی فوکویی.	

دوم، قواعد بیان نشان می‌دهند که تولید چه روایتی از جامعه مشروع است و چه تجربه‌ای غیرقابل پذیرش است. در مرحله سوم مفاهیم جامعه، ملت و سرزمین، ابژه اصلی را در هسته تحلیل تثبیت می‌شوند؛ این مفاهیم محصول شبکه‌ای از گزاره‌ها، پیش‌فرض‌ها و تقسیمات معرفتی هستند. در این مرحله روشن می‌شود که مفاهیم مسلط در جامعه‌شناسی ایران مانند ملت، نظم، بحران، توسعه و هویت نه ابزارهای خنثای تحلیل، بلکه اجزای یک رژیم دانایی منسجم هستند. این مفاهیم، با هم کار می‌کنند تا ابژه اصلی علم را شکل دهند، گزاره‌ها را پالایش نمایند و افق اندیشیدن به جامعه را محدود سازند. در مرحله چهارم با استراتژی‌های گفتمانی می‌توان چند استراتژی مسلط و تکرارشونده را تشخیص داد که عبارتند از: بی‌اعتبارسازی، حذف ساختاری تجربه، تقدم نظم بر تعارض، انطباق جامعه، سرزمین و دولت، تاریخمندی خطی و روایت زوال/احیا. در این نظام دانایی منسجم، ابژه بنیادین «جامعه» در ملت و سرزمین استحاله یافته و در باهم‌بودگی با آنها تعریف شده است. اشاره به جامعه، همان احضار کلیت یک‌دستی به نام روح ملت و سرزمین است که همه فقدان‌ها، گسست‌ها، درزها و شکاف‌ها را در یک باهم‌بودگی بدون تنش، ازلی و ابدی تزیین می‌کند. مطرودین و محذوفین سیستماتیک این نظم گفتمانی، از جمله اقلیت‌های قومی و زبانی، کارگران روزمزد و غیررسمی، مهاجران غیرقانونی و بی‌نام، زندانیان و کانون‌های خاص نگهداری آنها، زنان روستایی و حاشیه‌نشین، فرودستان شهری، دهقانان خرده‌پا روستایی، و فرم‌های نوظهور در زمینه استثمار مانند کار عاطفی، کار مراقبتی و کار دیجیتال پیشاپیش، همیشه و در همه حال، در یک باهم‌بودگی بدون تنش، در یک کل واحد، تعریف شده‌اند.

نتیجه: جامعه‌شناسی در ایران، مسیر تثبیت یک نظم گفتمانی دولت-ملت محور را دنبال کرده است که گسست‌ها، چندصدایی‌ها، ابهام‌ها و عدم قطعیت‌ها را فرعی، جزئی و حاشیه‌ای نموده است. تثبیت «جامعه» در پیوند بنیادین با مفاهیم ملت و سرزمین، به استحاله ابژه جامعه‌شناختی در یک کلیت یکپارچه و در نتیجه به نامرئی‌شدن جامعه به مثابه «جامعه» انجامیده است. از این منظر، دگردیسی در نحوه پدیدارشدن جامعه، یعنی ظهور آن به مثابه کلیتی واجد شکاف، گسست، تنش، ناهمزمانی و دینامیسم درونی، مستلزم دگردیسی در ابژه بنیادین جامعه‌شناسی است. این دگردیسی در ابژه بنیادین، همزمان و همبسته با ظهور صورت نوینی از امر سیاسی، یعنی «امر سیاسی نو» است؛ امری که در آن نحوه قابل‌دیدن، قابل‌گفتن و مسئله‌مند شدن ابژه بنیادین یعنی جامعه، دستخوش تغییرات بنیادین می‌شود.

استناد: حاجی اللهوردیپور، کاوه و خالق‌پناه، کمال. (۱۴۰۵). دیرینه‌شناسی گفتمان جامعه‌شناسی در ایران پس از انقلاب اسلامی. زیست سیاست و توسعه، ۲ (۲)، ۶۹-۹۱.

DOI: [10.22034/jbpd.2026.145861.1044](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145861.1044)

DOI: [10.22034/jbpd.2026.145861.1044](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145861.1044)

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه کردستان.

۱. مقدمه

جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی، در بستر تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، با مجموعه‌ای از چالش‌ها و محدودیت‌های تحلیلی مواجه بوده است. این محدودیت‌ها نه تنها در سطح توصیفی، ساختاری و نهادی، بلکه در سطح گفتمانی و مفهومی نیز نمود یافته‌اند. در چهار دهه اخیر، جامعه‌شناسی ایران در میدان مواجهه با تحولات عمیق اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بیش از آنکه به سمت گشودگی گفتمانی حرکت کند، عمدتاً در چارچوب‌هایی نسبتاً تثبیت شده بازتولید شده است.

جامعه‌شناسی ایران را می‌توان از مواضع نظری متفاوتی مطالعه کرد؛ از تاریخ اندیشه و تحول نظریه‌های جامعه‌شناختی گرفته تا جامعه‌شناسی معرفت و علم، تحلیل نهادها و زمینه‌های اجتماعی تولید دانش و رویکردهای تاریخی، تطبیقی و انتقادی. با این حال، پرسش این پژوهش در هیچ یک از این سطوح به‌طور مستقیم قرار نمی‌گیرد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که «جامعه» چگونه در گفتمان جامعه‌شناسی ایران به مثابه یک ابژه دانش پدیدار، صورت‌بندی و تثبیت شده است و چه قواعدی امکان این صورت‌بندی را فراهم کرده‌اند. از این منظر، موضوع پژوهش نه آنچه جامعه‌شناسان درباره جامعه گفته‌اند، بلکه شرایطی است که تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند در مقام «جامعه» به‌عنوان ابژه دانش، موضوع گفتار و شناخت قرار گیرد. این دقیقاً سطحی است که دیرینه‌شناسی فوکو امکان تحلیل آن را فراهم می‌کند؛ زیرا دیرینه‌شناسی به جای جست‌وجوی معنای نهایی، قصد مؤلف یا تحول خطی اندیشه، به‌دنبال موارد دیگری است. قواعد تشکیل ابژه‌ها، گزاره‌ها و مفاهیم در دیرینه‌شناسی در یک صورت‌بندی گفتمانی بررسی می‌شود (Foucault, 1972, pp. 38-39). از این رو، انتخاب دیرینه‌شناسی در این پژوهش انتخابی صرفاً روش‌شناختی نیست، بلکه مستقیماً از ماهیت پرسش پژوهش ناشی می‌شود.

بنابراین، بیان مسئله این پژوهش بر این فرض استوار است که جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب را باید به مثابه یک نظم گفتمانی خودبسنده تحلیل کرد؛ نظمی که نه از طریق ارجاع به نیت مؤلفان یا فشارهای بیرونی، بلکه از خلال قواعد درونی تولید دانش، منطق تمایزبخشی مفاهیم، و رژیم‌های خلق اعتبار علمی تولید و بازتولید می‌شود. این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که چگونه این گفتمان، در عین ادعای بازنمایی جامعه، به‌طور نظام‌مند برخی سوژه‌ها، تجربه‌ها و صورت‌های اجتماعی را حذف یا نامرئی کرده است. از این رو، مسئله اصلی نه نقد اشخاص یا آثار منفرد، بلکه بیان آن سطح عمیق‌تری است که در آن جامعه‌شناسی، خود به‌عنوان یک ابژه تحلیلی، نیازمند بازاندیشی انتقادی می‌شود.

این تصورات مبنی بر ادعای بازنمایی، جریان‌های متنوع اجتماعی از جمله: زنان و تجربه زیسته آنان در محیط‌های حاشیه‌ای و روستایی، فرودستان شهری و حاشیه‌نشین‌ها، اقلیت‌های قومی و زبانی، کشاورزان و دهقانان خرده‌پا و فاقد زمین، زندانیان، مهاجران غیرقانونی و افرادی که در شکل‌های نوین کار مانند کار دیجیتال، مراقبتی و بهداشتی استثمار می‌شوند، را در حاشیه قرار می‌دهد. این بازنمایی خاص، نه تنها این گروه‌ها را از هسته تحلیل طرد می‌کند، بلکه هرگونه گسست و تفاوت را «دیگری» یا «استثنا» معرفی کرده و آنها را ذیل چارچوب نظم ملی و خطی جامعه‌شناسی رسمی به عنوان انحراف ادغام می‌نماید.

مهمترین مرحله در صورت‌بندی مسئله این پژوهش، مرزبندی مسئله پژوهش با این پرسش است که: چه گروه‌ها یا تجربه‌هایی در جامعه‌شناسی ایران موضوع مطالعه قرار گرفته‌اند و چه گروه‌هایی کمتر دیده شده‌اند؟ چنین شکلی از پرسش، مسئله را به سنجش میزان توجه جامعه‌شناسی به موضوعات مختلف فرو می‌کاهد و در نتیجه، سطح تحلیل دیرینه‌شناختی را از دست می‌دهد. پرسش بنیادی‌تر این است که آنچه دیده می‌شود، چگونه دیده می‌شود؟ با چه نامی، در چه طبقه‌بندی، درون چه شبکه‌ای از مفاهیم و در نسبت با کدام تصور از «جامعه» به ابژه شناخت تبدیل می‌شود؟ از منظر دیرینه‌شناسی، ابژه‌ها پیش از آنکه موضوعات طبیعی و از پیش موجود شناخت باشند، درون روابط گفتگومانی معینی شکل می‌گیرند؛ از این رو، تحلیل ابژه مستلزم بررسی قواعدی است که شرایط ظهور، تمایزگذاری و صورت‌بندی آن را تعیین می‌کنند (Foucault, 1972, pp. 44-49). بر این اساس، وجود پژوهش درباره زنان، فرودستان، حاشیه‌نشینان، اجتماعات محلی یا دیگر گروه‌های اجتماعی، به‌خودی‌خود نه مؤید و نه ناقض استدلال حاضر است؛ آنچه اهمیت دارد، نحوه تبدیل این پدیده‌ها به ابژه دانش و جایگاه آنها در شبکه مفهومی مسلط است.

تمایز مسئله پژوهش را می‌توان در زمینه مطالعات مربوط به سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشینی در ایران به خوبی صورت‌بندی کرد. ادبیات موجود نشان می‌دهد که این پدیده از دهه‌های پیش موضوع پژوهش‌های متعدد بوده و در دوره‌های مختلف با مفاهیمی چون حاشیه‌نشینی، اسکان غیررسمی، فقر شهری، توسعه ناموزون، آسیب اجتماعی و طرد اجتماعی صورت‌بندی شده است. برای نمونه، پیشینه پژوهش‌های مربوط به حاشیه‌نشینی در ایران از مطالعات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در دهه ۱۳۵۰ تا پژوهش‌های متأخر درباره طرد اجتماعی و سکونتگاه‌های غیررسمی امتداد یافته است (رعنائی، ۱۴۰۱).

در اینجا، مسئله دیرینه‌شناختی آن نیست که آیا «حاشیه‌نشین» دیده شده است یا خیر؛ شواهد به‌روشنی نشان می‌دهند که دیده شده است. مسئله آن است که حاشیه‌نشین در چه شبکه‌ای از مفاهیم قابل شناخت شده است: به‌مثابه مسئله شهری، پیامد توسعه ناموزون، گروه آسیب‌پذیر، جمعیت فاقد دسترسی به خدمات، یا موضوع طرد اجتماعی. برای مثال، پژوهش درباره «معناسازی در شرایط طرد» در محله حکمت‌آباد کرمانشاه و نیز مطالعه تجربه زیسته کولی‌ها از طرد اجتماعی، نشان می‌دهد که ابژه‌هایی که پیش‌تر می‌توانستند عمدتاً در قالب توسعه شهری یا آسیب اجتماعی صورت‌بندی شوند، در برخی مطالعات متأخر در شبکه‌ای از مفاهیمی چون تجربه زیسته، طرد و معنا نیز قابل بیان شده‌اند (Mohammadi et al, 2021؛ Yousefvand, et al, 2022). بنابراین، اهمیت این پژوهش نه در اثبات «غیاب مطالعه حاشیه‌نشینان» از جامعه‌شناسی، بلکه در آشکار کردن تغییر یا تداوم قواعدی است که تعیین می‌کنند حاشیه‌نشین چگونه می‌تواند به‌عنوان ابژه دانایی پدیدار شود.

نمونه دیگر این تمایز در صورت‌بندی مسئله را می‌توان در مطالعات مربوط به زنان روستایی مشاهده کرد. پژوهش‌هایی درباره فعالیت اقتصادی زنان روستایی، تقسیم کار جنسیتی و حقوق اقتصادی - اجتماعی آنان، این گروه را به‌صراحت به موضوع شناخت جامعه‌شناختی تبدیل کرده‌اند؛ برای نمونه، وفایی و ترکارانی (Vafaei & Tarkarani, 2014) رابطه نوع و میزان فعالیت زنان روستایی با برخورداری آنان از حقوق اقتصادی - اجتماعی را بررسی کرده‌اند. اما از منظر این پژوهش، همین حضور نیز باید در سطحی متفاوت مورد پرسش قرار گیرد: «زن روستایی» در این مطالعات با چه مفاهیمی قابل رؤیت می‌شود؟ آیا به‌عنوان یک کنشگر اجتماعی مستقل پدیدار می‌شود، یا عمدتاً در

شبکه‌هایی چون توسعه روستایی، تقسیم کار، نابرابری، خانواده و حقوق اجتماعی صورت‌بندی می‌گردد؟ به بیان دیگر، مسئله صرفاً حضور زنان در مقام ابژه نیست؛ بلکه رژیم مفهومی است که تعیین می‌کند «زن روستایی» چه نوع ابژه‌ای باشد؟ و چه گزاره‌هایی درباره او امکان‌پذیر شود؟ همین تمایز است که مسئله پژوهش حاضر را از شمارش موضوعات و سنجش میزان توجه به گروه‌های اجتماعی متمایز می‌کند.

از همین منظر، ظهور مفهوم «اجتماع محلی» نیز صرفاً شاهی بر گسترش دامنه موضوعات جامعه‌شناسی نیست. در ادبیات معاصر ایران، توسعه اجتماع‌محور و مداخلات محله‌محور مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ برای نمونه، انجمن جامعه‌شناسی ایران در سال‌های اخیر مجموعه‌ای از مباحث و نشست‌ها را به توسعه محلی و تجربه مداخلات اجتماع‌محور اختصاص داده است. باین‌حال، پرسش دیرینه‌شناختی همچنان پابرجاست: این ابژه‌ها چگونه در نسبت با مفاهیمی چون جامعه، ملت، توسعه و سرزمین صورت‌بندی می‌شوند؟ و آیا ظهور آنها صرفاً گسترش میدان موضوعات است یا دگرگونی در قواعدی که خود «جامعه» را به‌عنوان ابژه بنیادین قابل شناسایی می‌کنند؟

همچنین در ادامه، مسئله «هم‌ارزی جامعه، ملت و سرزمین» در جامعه‌شناسی ایران، به معنای وجود یکسانی مفهومی یا استفاده صریح و همواره همزمان از این سه واژه در متون جامعه‌شناختی نیست؛ بلکه مراد، نوعی همبستگی و هم‌نشینی گفتمانی است که در آن، «جامعه» عمدتاً در قالب کلیتی ملی و سرزمینی قابل تصور و صورت‌بندی می‌شود. در این صورت‌بندی، «جامعه» حامل کلیت اجتماعی است، «ملت» صورت هویتی و سیاسی این کلیت و «سرزمین» صورت فضایی و جغرافیایی آن را فراهم می‌کند. از این رو، هر یک از این مفاهیم در سطحی متفاوت عمل می‌کنند، اما در شبکه‌ای از گزاره‌ها و مفاهیم به یکدیگر متصل می‌شوند و امکان پدیدارشدن جامعه به‌عنوان یک کل یکپارچه را فراهم می‌کنند. بنابراین، هم‌ارزی مورد نظر در این مقاله یک رابطه گفتمانی میان ابژه‌هاست.

این رابطه را می‌توان در شیوه‌ای مشاهده کرد که در بخشی از ادبیات جامعه‌شناختی ایران، «جامعه ایرانی» به‌مثابه یک کلیت واحد، در نسبت با تاریخ، هویت ملی، قلمرو ایران و مسائل کلان «ایران» صورت‌بندی می‌شود. برای نمونه، در ادبیات جامعه‌شناختی که مسئله اصلی خود را «جامعه ایرانی» و وضعیت تاریخی و معاصر «ایران» قرار می‌دهد، جامعه نه صرفاً مجموعه‌ای از روابط اجتماعی متکثر، بلکه غالباً کلیتی است که باید وضعیت، بحران، توسعه، هویت و آینده آن توضیح داده شود. در کتاب گفتمان‌های جامعه ایرانی، برای مثال، خود «جامعه ایرانی» به‌عنوان سطحی کلان برای صورت‌بندی مسائل اجتماعی، تاریخی و تجدد ایرانی قرار می‌گیرد؛ در برخی از این صورت‌بندی‌ها، تاریخ بومی/ملی، جامعه اکنون و «ایران» در شبکه‌ای واحد از مفاهیم قرار می‌گیرند (Mohammadi, 2016).

اینجا مسئله آن نیست که نویسندگان تفاوت‌های اجتماعی را انکار می‌کنند؛ مسئله آن است که سطحی که در آن تفاوت‌ها معنا می‌یابند، پیشاپیش سطح «جامعه ایرانی» به‌مثابه یک کلیت تاریخی - ملی است. بنابراین، «جامعه» از طریق «ایران» قابل رؤیت می‌شود و «ایران» نیز به‌عنوان کلیتی تاریخی - اجتماعی از طریق «جامعه ایرانی» قابل بیان می‌گردد. این رابطه دوسویه، یکی از مصادیق هم‌ارزی گفتمانی مورد نظر پژوهش حاضر است.

در ادامه همین منطق، یکسان‌انگاری جامعه، ملت و سرزمین، می‌توان صورت‌بندی‌هایی را مشاهده کرد که مسئله اجتماعی را در سطح «ایران» و در پیوند با کلیت سرزمینی و سیاسی آن طرح می‌کنند. برای نمونه، در کتاب ایران بر لبه تیغ، «ایران» به‌مثابه یک واحد اجتماعی - سیاسی، ظرف اصلی صورت‌بندی مجموعه‌ای از مسائل اقتصادی،

اجتماعی، سیاسی و حکمرانی است و مسئله «جامعه» در نسبت با وضعیت کلی ایران، بحران‌های هم‌زمان آن و ظرفیت دولت برای مواجهه با آنها طرح می‌شود (Fazeli, 2021).

این اثر مجموعه‌ای از گفتارهای جامعه‌شناسی سیاسی و سیاست عمومی درباره وضعیت ایران و «جامعه مسائل حل‌نشده» است. در اینجا نیز ادعای مقاله حاضر این نیست که چنین آثاری فاقد توجه به مسائل اجتماعی‌اند؛ بلکه نکته دیرینه‌شناختی این است که «ایران» به‌عنوان واحد اجتماعی - سرزمینی، سطحی را فراهم می‌کند که در آن مجموعه مسائل گوناگون به‌عنوان مسائل «جامعه ایران» قابل صورت‌بندی می‌شوند. در نتیجه، ابژه‌های متعدد درون یک افق کلان ملی - سرزمینی قابل بیان می‌شوند و «جامعه» عمدتاً در همین افق قابل رؤیت باقی می‌ماند.

مصادیق دیگری را می‌توان در ادبیاتی یافت که «هویت»، «ملت»، «ایران» و تجربه تاریخی ایرانیان را در یک شبکه مفهومی به یکدیگر پیوند می‌دهد. برای نمونه، کتاب «هویت ما» اثر حسین کچویان مجموعه‌ای از مباحث درباره هویت، جمهوری اسلامی، ایران، تاریخ تجدد و حتی ظرفیت‌های فمینیسم را در یک دستگاه گسترده از پرسش درباره «ما» و هویت تاریخی - اجتماعی ایرانیان گرد می‌آورد (Kachouyan, 2000). اهمیت این نمونه نیز در آن نیست که تمامی مباحث آن یکدست یا فاقد تفاوت نظری‌اند؛ بلکه در این است که «ما»، «ایران»، هویت و تاریخ اجتماعی در سطحی کلان به یکدیگر ارجاع می‌دهند. از منظر دیرینه‌شناختی، این شبکه ارجاعی مهم‌تر از نیت مؤلف یا محتوای منفرد هر بحث است؛ زیرا نشان می‌دهد چگونه «جامعه» می‌تواند از طریق مفاهیمی چون «ما»، «ایران» و هویت تاریخی در مقام یک کلیت قابل شناخت ظاهر شود.

از این منظر، «سرزمین» نیز صرفاً یک متغیر جغرافیایی در کنار سایر متغیرها نیست. هنگامی که «ایران» به‌عنوان ظرف طبیعی و بدیهی جامعه فرض می‌شود، قلمرو جغرافیایی و کلیت اجتماعی در یکدیگر هم‌پوشان می‌شوند: جامعه، جامعه‌ای است که در «ایران» قرار دارد؛ ایران، سرزمینی است که جامعه آن را تشکیل می‌دهد؛ و ملت، صورت هویتی - سیاسی همین کلیت است. در چنین شبکه‌ای، «جامعه ایرانی» نه صرفاً یک واحد تحلیلی برای اشاره به جمعیت ساکن در یک محدوده جغرافیایی، بلکه ابژه‌ای است که هم‌زمان واجد هویت ملی، قلمرو سرزمینی و کلیت اجتماعی فرض می‌شود. این همان نقطه‌ای است که هم‌ارزی مورد نظر مقاله شکل می‌گیرد، سه ابژه متمایز، بدون آنکه ضرورتاً مترادف باشند، در یک رژیم گفتمانی چنان به یکدیگر وابسته می‌شوند که تصور یکی بدون احضار دیگری دشوار می‌گردد.

پيامد دیرینه‌شناختی این هم‌ارزی زمانی آشکار می‌شود که به وضعیت ابژه‌های درون این کلیت توجه کنیم. هنگامی که «جامعه» پیشاپیش در مقام یک کل ملی - سرزمینی صورت‌بندی شده است، تفاوت‌ها، شکاف‌ها و ناهم‌زمانی‌های درونی الزاماً حذف نمی‌شوند؛ بلکه می‌توانند به‌عنوان مسائل، آسیب‌ها، بحران‌ها، نابرابری‌ها یا گروه‌های خاص درون همان کلیت بازشناسی شوند. از این‌رو، حضور زنان، اقلیت‌ها، فرودستان، حاشیه‌نشینان یا اجتماعات محلی در ادبیات جامعه‌شناختی به‌خودی‌خود این صورت‌بندی را نقض نمی‌کند. مسئله این است که این ابژه‌ها در چه سطحی از کلیت قابل بیان می‌شوند و آیا ظهور آنها موجب بازتعریف خود «جامعه» می‌شود یا صرفاً به‌عنوان اجزای مسئله‌مند یک کلیت از پیش صورت‌بندی‌شده جای می‌گیرند. در این معنا، هم‌ارزی جامعه، ملت و سرزمین دقیقاً سازوکاری است که از طریق آن تفاوت می‌تواند دیده شود، بی‌آنکه الزاماً کلیت درون آن دگرگون شود.

بنابراین، ادعای پژوهش نه این است که جامعه‌شناسی ایران از آغاز تا امروز فاقد مطالعه‌ای درباره تفاوت بوده و نه اینکه همه متون جامعه‌شناختی شکل یکسان دارند، بلکه ادعای پژوهش این است که در سطحی دیرینه‌شناختی، این تفاوت‌ها درون یک صورت‌بندی کلان قرار گرفته‌اند که در آن «جامعه»، «ملت» و «سرزمین» در شبکه‌ای از گزاره‌ها، مفاهیم و استراتژی‌های گفتمانی به یکدیگر متصل شده‌اند. به همین دلیل، آنچه باید تغییر کند صرفاً فهرست ابژه‌های مورد مطالعه نیست، بلکه نحوه پدیدارشدن خود جامعه به‌عنوان ابژه است. این تمایز، برای استدلال نهایی پژوهش تعیین‌کننده است: گذار از جامعه به‌مثابه کلیتی مستحیل در ملت و سرزمین به جامعه‌ای که شکاف‌ها، گسست‌ها، تنش‌ها و ناهم‌زمانی‌های درونی آن به عناصر سازنده واقعیت اجتماعی بدل می‌شوند، صرفاً افزایش موضوعات جامعه‌شناختی نیست؛ بلکه دگردیسی در ابژه بنیادین جامعه‌شناسی است. و همین دگردیسی، هم‌زمان و هم‌پسته، امکان ظهور «امر سیاسی نو» را فراهم می‌کند.

این پژوهش به دنبال ارائه فهرستی از موضوعات «پیش‌تر ندیده» جامعه‌شناسی ایران نیست بلکه برعکس، ارزش تحلیلی آن دقیقاً در این است که نشان می‌دهد دیدن یک ابژه همبستگی تام با نحوه و شکل پدیدارشدن آن در یک رژیم خاص معرفتی دارد. یک گروه اجتماعی می‌تواند موضوع پژوهش قرار گیرد، بدون آنکه نحوه صورت‌بندی آن، تصور بنیادین از جامعه را دگرگون کند. در نتیجه، خلأ مورد بحث این پژوهش نه خلأیی در معنای فقدان مطلق مطالعه درباره گروه‌های اجتماعی، بلکه خلأیی در سطح صورت‌بندی ابژه است: اینکه آیا تفاوت‌ها، شکاف‌ها، ناهم‌زمانی‌ها و تنش‌های درونی جامعه توانسته‌اند از جایگاه «موضوعاتی درون جامعه» فراتر رفته و به مؤلفه‌هایی تبدیل شوند که خود جامعه را به‌مثابه ابژه‌ای متفاوت برای شناخت، گفتن و مسئله‌مند کردن بازتعریف می‌کنند. این همان نقطه‌ای است که تحلیل دیرینه‌شناختی از مطالعه صرف موضوعات عبور می‌کند و به بررسی قواعدی می‌رسد که تعیین می‌کنند جامعه چگونه می‌تواند در یک دوره تاریخی معین پدیدار شود (Foucault, 1972, pp. 38–49).

از این منظر، مسئله اصلی پژوهش را می‌توان در یک تمایز بنیادین خلاصه کرد: مسئله این نیست که چه چیزهایی دیده نشده‌اند؟ بلکه مسئله این است که چگونه و تحت چه مفروضات معرفتی، دیده شده‌اند؟ بنابراین هدف نشان دادن قواعد نام‌گذاری، طبقه‌بندی، مفهوم‌پردازی و نسبت‌گذاری آنها با کلیت «دولت-ملت» است. در این سطح، آنچه باید توضیح داده شود، نه صرفاً حضور یا غیاب یک ابژه، بلکه شرایط امکان پدیدارشدن آن ابژه به شیوه‌ای معین است. چنین خوانشی، امکان فهم این مسئله را فراهم می‌کند که چگونه دگرگونی در نحوه پدیدارشدن جامعه می‌تواند به دگردیسی در ابژه بنیادین جامعه‌شناسی و، هم‌زمان و هم‌پسته با آن، به ظهور صورت نوینی از امر سیاسی، یعنی «امر سیاسی نو»، منجر شود.

در نهایت، ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که بدون چنین بازخوانی دیرینه‌شناسانه‌ای، هرگونه اصلاح نظری یا روش‌شناختی، صرفاً درون همان افق محدود بازتولید خواهد شد. مسئله این مقاله دقیقاً معطوف به گشودن این افق است: فهم جامعه‌شناسی ایران به‌عنوان یک گفتمان تاریخی با قواعد خاص، و طرح این پرسش بنیادین که چه چیزهایی در این گفتمان امکان طرح یافته‌اند و چه چیزهایی نامرئی شده‌اند؛ پرسشی که تنها در سطح دیرینه‌شناسی دانش قابل طرح و پیگیری است. بنابراین، این پژوهش با هدف پاسخ به این سؤال اصلی انجام می‌شود: چگونه گفتمان جامعه‌شناسی در ایران پس از انقلاب اسلامی، با تثبیت هسته تحلیل مبتنی بر هم‌ارزی جامعه، ملت و سرزمین،

جریان‌های دیگر و دانش‌های متفاوت را به حاشیه رانده و بازنمایی یک‌پارچه و خطی از جامعه تولید کرده است؟ پاسخ به این سؤال می‌تواند زمینه‌ساز بازاندیشی هستی‌شناسانه جامعه‌شناسی ایران در حوزه ابژه مطالعاتی باشد و امکان بازنمایی تنوع زیسته و چندصدایی در تولید دانش اجتماعی را فراهم کند.

۲. مبانی نظری

دیرینه‌شناسی در اندیشه فوکو یک روش تاریخ‌نگاری کلاسیک و تحلیلی-تفسیری از معانی پنهان متن‌ها نیست، بلکه کوششی نظام‌مند برای کشف قواعد ناپیدایی است که امکان ظهور گزاره‌ها، تثبیت مفاهیم و سازمان‌یابی گفتمان‌ها را در یک دوره تاریخی معین فراهم می‌کند. فوکو در دیرینه‌شناسی دانش مسئله اصلی را نه «چه گفته شده است؟»، بلکه «چگونه امکان گفتن پدید آمده است؟» قرار می‌دهد. از این‌رو، دیرینه‌شناسی به جای تمرکز بر مؤلف، نیت، یا زمینه‌های اجتماعی بیرونی، بر سطح گفتمانی خود دانش متمرکز می‌شود؛ سطحی که در آن، ابژه‌ها ساخته می‌شوند، گزاره‌ها مشروعیت می‌یابند، مفاهیم تثبیت می‌شوند و استراتژی‌های کلی سامان می‌گیرند.

در این پژوهش، دیرینه‌شناسی فوکویی دقیقاً در چهار مرحله‌ای به کار گرفته می‌شود که خود فوکو آن‌ها را به‌مثابه مؤلفه‌های اصلی «صورت‌بندی گفتمان» معرفی می‌کند:

۱. شناسایی ابژه‌ها؛

۲. تولید گزاره‌ها؛

۳. شکل‌دهی مفاهیم و تم‌ها؛

۴. استراتژی‌های گفتمانی (Foucault, 1972).

این چهار مرحله نه توالی زمانی ساده، بلکه سطوح درهم‌تنیده‌ای از نظم گفتمان‌اند که در کنار هم، رژیم دانایی یک دانش را تثبیت می‌کنند. نخستین گام دیرینه‌شناسی تحلیل چگونگی شکل‌گیری ابژه‌هاست. ابژه در منطق فوکویی چیزی نیست که از پیش در جهان اجتماعی موجود باشد و علم صرفاً آن را بازنمایی کند؛ بلکه ابژه محصول شبکه‌ای از تمایزگذاری‌ها، حذف‌ها، نام‌گذاری‌ها و قواعد گفتاری است. (Foucault, 1972) پرسش دیرینه‌شناختی در این پژوهش این نیست که «جامعه چیست؟» بلکه این است که «در چه شرایط گفتمانی، جامعه به‌مثابه یک ابژه قابل گفتن، قابل بررسی و قابل تحلیل ساخته شده است؟»

در جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب، ابژه‌هایی چون «جامعه»، «ملت»، «نظام اجتماعی»، «انسجام ملی» و «سرزمین» نه به‌عنوان یکی از امکان‌های گشوده، بلکه به‌مثابه ابژه‌های بدیهی و طبیعی‌شده ظاهر می‌شوند. در مقابل، تجربه‌های زیسته زنان، اقلیت‌های قومی و زبانی، فرودستان شهری، روستاییان خرده‌پا، یا اشکال نوین استثمار در کار مراقبتی و عاطفی، غالباً یا اصلاً به ابژه تبدیل نمی‌شوند یا تنها در قالب‌های حاشیه‌ای و تبعی تعریف می‌گردند. دیرینه‌شناسی نشان می‌دهد که این غیاب، نتیجه «غفلت» نیست، بلکه حاصل قواعدی است که تعیین می‌کنند چه چیزی اساساً شایسته تبدیل شدن به ابژه علمی است و چه چیزی بیرون از میدان دید گفتمان باقی می‌ماند.

مرحله دوم، تحلیل گزاره‌هاست؛ اما گزاره در فهم فوکو نه جمله دستوری است و نه صرفاً یک محتوای معنایی. گزاره واحدی گفتمانی است که تنها در شرایط نهادی، معرفتی و تاریخی خاصی می‌تواند به‌عنوان سخن معتبر عمل

کند. (Foucault, 1972) دیرینه‌شناسی می‌پرسد: چه کسی، از چه موضعی، با چه زبانی، و با اتکاء به چه قواعدی می‌تواند درباره "جامعه" سخن بگوید؟

در گفتمان جامعه‌شناسی رسمی ایران، گزاره‌هایی که پیرامون «کلیت جامعه»، «وحدت ملی»، «بحران‌های کلان» یا «مسائل عمومی» تولید می‌شوند، از جایگاهی برخوردارند که به آن‌ها شأن علمی بودن، عمومیت و بی‌طرفی می‌بخشد. در مقابل، گزاره‌هایی که از تجربه‌های موضع‌مند، بدن‌مند، جنسیت‌یافته یا حاشیه‌ای سخن می‌گویند، اغلب به‌عنوان «موردی»، «جزئی»، «غیرقابل تعمیم» یا حتی «غیرعلمی» تلقی می‌شوند. دیرینه‌شناسی نشان می‌دهد که این سلسله‌مراتب نه معرفتی، بلکه گفتمانی است: یعنی برخی گزاره‌ها اساساً امکان شنیده‌شدن و گردش علمی می‌یابند و برخی دیگر پیشاپیش، قبل از هر گونه طرح، از میدان حذف می‌شوند.

در مرحله سوم، فوکو به مفاهیم، نه به مثابه ابزارهای خشتی تحلیل، بلکه به‌عنوان نتیجه تثبیت‌شده گزاره‌ها می‌پردازد. مفاهیم زمانی شکل می‌گیرند که شبکه‌ای از گزاره‌ها حول آن‌ها انباشته شود و به آن‌ها ثبات، تداوم و قدرت توضیح‌دهندگی ببخشد. (Foucault, 1972) مفاهیمی چون «انسجام اجتماعی»، «نظم ملی»، «توسعه»، «گذار» یا «هویت جمعی» در جامعه‌شناسی ایران، نه صرفاً مفاهیم تحلیلی، بلکه اشکال بیان مسلط گفتمانی‌اند.

این مفاهیم به تدریج میدان دید تحلیل را سامان می‌دهند و تعیین می‌کنند چه مسائلی «مرکزی و مهم» و چه مسائلی «فرعی و جانبی» تلقی شوند. تجربه‌های حاشیه‌نشینان شهری، زنان روستایی، کارگران روزمزد، یا اقلیت‌های جنسی و زبانی تنها زمانی قابل رؤیت می‌شوند که در خدمت این صورت‌بندی‌های کلان قرار گیرند؛ در غیر این صورت، یا حذف می‌شوند یا به حاشیه رانده می‌گردند. دیرینه‌شناسی در این سطح نشان می‌دهد که مفاهیم چگونه به واقعیت اجتماعی نظم و استقرار می‌بخشند.

در سطح چهارم، استراتژی‌ها شناسایی می‌شوند. استراتژی‌ها سطح انسجام‌بخش کل گفتمان هستند. استراتژی در اینجا به معنای نیت آگاهانه افراد یا توطئه فکری نیست، بلکه به الگوهای کلی اشاره دارد که از هم‌نشینی ابژه‌ها، گزاره‌ها و مفاهیم پدید می‌آیند و به گفتمان جهت می‌دهند. استراتژی‌ها نشان می‌دهند که گفتمان «به کدام سو جهت می‌یابد؟» و «چه نوع نظم اجتماعی را تثبیت می‌کند؟» (Foucault, 1972)

در جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب، می‌توان از استراتژی‌هایی چون این‌همانی سرزمین و جامعه، یکپارچه‌سازی تفاوت‌ها، تقدیس کلیت و به‌حاشیه‌رانی تجربه‌های غیرساختاری سخن گفت. این استراتژی‌ها بدون نیاز به حذف صریح و از طریق تعریف و سازمان‌دهی تجربه‌ها، گروهی را به حاشیه می‌رانند. دیرینه‌شناسی در این مرحله امکان می‌دهد که گفتمان، نه به‌عنوان مجموعه‌ای از متون پراکنده، بلکه به‌عنوان یک رژیم دانایی منسجم فهم شود.

در مجموع، دیرینه‌شناسی فوکویی به ما امکان می‌دهد نشان دهیم که جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب چگونه از طریق شناسایی خاص ابژه‌ها، مشروعیت‌بخشی به گزاره‌های معین، تثبیت مفاهیم کلان و سازمان‌یابی استراتژی‌های گفتمانی، نوعی بازنمایی مرکزگرا، طردمحور، یک‌پارچه، خطی و ملی از جامعه تولید کرده است. این نظم گفتمانی نه با طرد آشکار، بلکه با قواعد ناپیدای نگفتن و نشنیدن عمل می‌کند؛ قواعدی که به‌طور نظام‌مند، چندصدایی، تفاوت و تجربه‌های حاشیه‌ای را از مرکز تحلیل بیرون می‌رانند. دیرینه‌شناسی در این معنا، نه نقد اخلاقی و نه افشاگری سیاسی، بلکه تشریح دقیق شرایط امکان این رژیم دانایی است.

۳. پیشینه پژوهش

در چهار دهه اخیر پژوهش‌های بسیار کمی در مقایسه با کل پژوهش‌های تولیدی در حوزه علوم اجتماعی، به «بررسی علم جامعه‌شناسی در ایران» و همچنین به بازاندیشی در وضعیت خود علم جامعه‌شناسی و نسبت آن با تحولات اجتماعی، نهادی و معرفتی اختصاص یافته است. پژوهش حاضر، مجموعه‌ای از پژوهش‌های منتشرشده را با موضوع «وضعیت جامعه‌شناسی در ایران» را در یک بازه زمانی طولانی بررسی کرده است. این مطالعات، هرچند از منظرهای متفاوت نظری و روش‌شناختی سامان یافته‌اند، اما در مجموع کوشیده‌اند موقعیت جامعه‌شناسی را به مثابه یک دانش اجتماعی در بستر تاریخی و نهادی خاص ایران تبیین کنند. مطالعات داخلی درباره جامعه‌شناسی در ایران پس از انقلاب، عمدتاً در قالب تحلیل وضعیت، آسیب‌شناسی نهادی، یا ارزیابی کارکرد اجتماعی این علم شکل گرفته‌اند و این شکل غالب پژوهش‌هایی است که جامعه‌شناسی را موضوع تحلیل خود قرار داده‌اند. این پژوهش‌ها خود به صورت نامرئی مفروضه‌های کارکردگرایی را در مورد موضوع مطالعه خود یعنی «علم جامعه‌شناسی» رعایت نموده و کلیت یک دیدگاه هنجاری-آسیب‌شناختی در مورد علم جامعه‌شناسی را در ایران تولید و بازتولید می‌کنند.

توکل و سجاسی در پژوهشی با عنوان «نظریه‌پردازی جامعه‌شناختی در ایران: مطالعه‌ای از منظر جامعه‌شناسی جامعه‌شناسی» مشکل ضعف تولید علمی در زمینه جامعه‌شناسی در ایران، از دهه ۱۹۸۰ میلادی را مورد مطالعه قرار داده‌اند. علیرغم دو دهه فعالیت علمی و بحث، تغییری در شرایط علمی کشور دیده نمی‌شود. این مقاله با استفاده از نظریه‌های جامعه‌شناسی علم، به ویژه نظرات دورکیم، مانهایم، کوهن و مولکی، به توضیح ضعف بنیادین نظریه‌پردازی در جامعه‌شناسی ایران می‌پردازد. عوامل داخلی شامل ضعف تمایز فرهنگی و وابستگی علمی به خارج و عوامل خارجی شامل شرایط سیاسی و اجتماعی به عنوان موانع اصلی در پیشرفت نظریه‌پردازی جامعه‌شناختی در ایران معرفی شده‌اند. مقاله نتیجه‌گیری می‌کند که ضعف نظریه‌پردازی جامعه‌شناختی در ایران ناشی از ترکیب عوامل داخلی و خارجی است که به دلیل عدم وجود تمایز فرهنگی، وابستگی علمی به خارج، و عدم وجود جامعه علمی قوی رخ داده است. (Tavakol & Sajasi, 2012)

غفاری و همکاران در پژوهشی با عنوان «بازاندیشی در جامعه‌شناسی ایران: مرور نظام مند مطالعات انجام شده» به ارزیابی و بازاندیشی در زمینه تحقیقات انجام شده در حوزه جامعه‌شناسی در ایران از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۹ می‌پردازند. جامعه آماری شامل مقالات، پایان‌نامه‌ها و کتاب‌های منتشر شده در این دوره است. این پژوهش با ارائه دیدگاهی جامع و دقیق از وضعیت جامعه‌شناسی در ایران، به بررسی نقاط قوت و ضعف این حوزه پرداخته و پیشنهادهایی برای بهبود وضعیت پژوهش‌های آینده ارائه داده است. از مهم‌ترین نتایج این پژوهش می‌توان به نیاز به بازاندیشی عمیق‌تر در زمینه مفاهیم و نظریه‌های جامعه‌شناختی و ارائه راهکارهایی برای جلوگیری از تکرار و روزمرگی در پژوهش‌های جامعه‌شناختی اشاره کرد. (غفاری و همکاران، ۱۴۰۰)

میری در پژوهشی با عنوان «بازنگری زایش و توسعه جامعه‌شناسی در ایران» به بررسی منشأ و توسعه جامعه‌شناسی در ایران بر اساس مفهوم تخیل جامعه‌شناختی می‌پردازد. نویسنده تلاش دارد تا تأثیرات تاریخی، فرهنگی و اجتماعی بر رشد و تحول این علم در ایران را بررسی کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تخیل جامعه‌شناختی می‌تواند به عنوان یک ابزار مؤثر برای درک و تفسیر مسائل اجتماعی در ایران مورد استفاده قرار گیرد. همچنین، با توجه به تأثیرات فرهنگی و تاریخی، جامعه‌شناسی در ایران مسیری متفاوت و منحصر به فرد را طی کرده‌است. نویسنده با اشاره به

چالش‌ها و فرصت‌های موجود در این مسیر نشان می‌دهد که ادامه تلاش‌ها برای تقویت و توسعه جامعه‌شناسی در ایران ضروری است. چالش‌هایی مانند محدودیت‌های سیاسی و مقاومت فرهنگی را که این حوزه با آن‌ها مواجه است، تحلیل می‌شود و فرصت‌هایی برای رشد از طریق اصلاحات علمی و اجتماعی را نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد. (Miri, 2022)

بیانی در پژوهشی با عنوان «جامعه‌شناسی تحت امپریالیسم علمی؛ امپریالیسم علمی روان‌شناسی و اقتصاد در جامعه‌شناسی» به موضوع جامعه‌شناسی در ایران پرداخته و به تمرکز فزاینده دولت ایران بر نظریه‌های فردمحور، به ویژه در اقتصاد و روان‌شناسی می‌پردازد. این تمرکز فزاینده، منجر به تأثیر گسترده آن‌ها در جامعه‌شناسی شده و نوعی امپریالیسم علمی بر جامعه‌شناسی ایجاد کرده است. او در این پژوهش نتیجه‌گیری می‌کند که این سلطه منجر به تضعیف دیدگاه‌های جامعه‌شناسی به نفع تحلیل‌های فردمحور شده و همکاری بین قدرت و دانش در تثبیت این تضعیف نقش محوری و اساسی دارد. (Bayani, 2022)

مهمترین تمایز پژوهش جاری از پژوهش‌های مهم گذشته با موضوع «وضعیت جامعه‌شناسی در ایران» زاویه دید، شکل و نحوه نگاه به جامعه‌شناسی است. این پژوهش، ارزیابی انتقادی علم جامعه‌شناسی در قالب یک چارچوب نظری منسجم برای تحلیل قواعد درونی تولید دانش، در درون «خود علم جامعه‌شناسی» است. در حقیقت آنچه مورد توجه قرار نگرفته است، بررسی جامعه‌شناسی به مثابه یک گفتمان منسجم، خودبسنده با قواعد خاص شکل‌گیری ابژه‌ها، گزاره‌ها، مفاهیم و استراتژی‌های معنایی است.

در سطح بین‌المللی نیز، «جامعه‌شناسی» در زمینه‌ها و کشورهای مختلف به دلیل اهمیت علم جامعه‌شناسی و تأثیر آن بر بر ساخت، ظهور و نمود واقعیت اجتماعی و دینامیسم‌های درونی جامعه، در پژوهش‌های متعددی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در مقاله‌ای با عنوان «جامعه‌شناسی در ایالات متحده: تکه‌تکه‌شدن و نهادینه‌شدن» کریگ کالهن روند رشد جامعه‌شناسی در ایالات متحده را از منظر نهادی و گفتمانی تحلیل می‌کند. او استدلال می‌کند که جامعه‌شناسی آمریکایی از آغاز قرن بیستم به تدریج به رشته‌ای حرفه‌ای و تخصصی بدل شد که با مراکز قدرت، از جمله دولت فدرال و بنیادهای تحقیقاتی خصوصی، پیوندی ارگانیک یافت. کالهن این فرایند را نوعی حذف تدریجی چشم‌انداز انتقادی در جامعه‌شناسی آمریکایی می‌نامد. (Calhoun, 2007)

در پژوهش «جامعه‌شناسی در برزیل: مروری تاریخی»، فرناندو هنریک کاردوسو و انزو فالتو تحلیل می‌کنند که چگونه جامعه‌شناسی در برزیل در واکنش به پروژه‌های دولت توسعه‌گرا و تحولات سیاسی قرن بیستم شکل گرفته است. این اثر جامعه‌شناسی برزیل را در بستر تضاد میان نظریه‌های وارداتی و نیازهای بومی مورد بررسی قرار می‌دهد و نشان می‌دهد چگونه نظریه وابستگی به عنوان محصول جامعه‌شناسی بومی در پاسخ به مسائل جنوب جهانی شکل گرفت. (Cardoso & Faletto, 1979)

در پژوهشی با عنوان «جامعه‌شناسی در هند: میان میراث استعماری و چالش‌های بومی» نیراج کومار و ساچین سینگ به بررسی ریشه‌های تاریخی و تحولات جامعه‌شناسی در هند پرداخته‌اند. این مطالعه نشان می‌دهد که علم جامعه‌شناسی در هند تحت تأثیر دوگانگی عمیق میان میراث استعماری و ضرورت بازتعریف بومی دانش اجتماعی شکل گرفته است. نویسندگان با رویکرد تاریخی-تحلیلی، سیر تکاملی این علم را از دوران استعمار بریتانیا تا

شکل‌گیری جامعه‌شناسی انتقادی پس از استقلال تحلیل می‌کنند و بر تقابل میان رویکردهای غرب‌محور و گفتمان‌های بومی تأکید می‌ورزند. (Kumar & Singh, 2013)

اما در سطح بین‌المللی، مطالعاتی که مستقیماً جامعه‌شناسی ایران را موضوع تحلیل قرار داده باشند بسیار محدودترند، اما ذیل ادبیات گسترده‌تری درباره «علوم اجتماعی در جهان غیرغربی»، «دانش بومی»، و «ملی‌گرایی معرفتی» قابل ردیابی‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که علوم اجتماعی در جوامع پساانقلابی یا پسااستعماری غالباً در تنشی دائمی میان اقتضائات ملی، الزامات دولت‌سازی و ادعای جهان‌شمولی علم قرار دارند. در این چارچوب، جامعه‌شناسی ایران اغلب به‌عنوان نمونه‌ای از دانشی تحلیل می‌شود که در فرآیند نهادینه‌شدن، به بازنمایی یکپارچه از جامعه ملی گرایش یافته و تفاوت‌ها را در ذیل روایت کلان ملت-دولت مستحیل کرده است (Alatas, 2006; Connell, 2007).

برخی مطالعات خارجی با رویکردی گفتمانی‌تر، به بررسی این نکته پرداخته‌اند که چگونه علوم اجتماعی در زمینه‌های غیرغربی، نه صرفاً بازتاب واقعیت اجتماعی، بلکه بخشی از پروژه‌های هویت‌سازی ملی و نظم‌بخشی سیاسی بوده‌اند. این آثار، اگرچه ابزارهای مفهومی مهمی برای فهم رابطه دانش و ملت فراهم می‌کنند، اما معمولاً ایران را به‌صورت مورد در نظم‌های گسترده‌تر یا به صورت حاشیه‌ای بررسی کرده و وارد تحلیل دقیق بدنه متون جامعه‌شناختی ایرانی نشده‌اند. از این رو، تحلیل آن‌ها اغلب در سطح کلان باقی می‌ماند. (Burawoy, 2005; Patel, 2010)

مرور نظام‌مند مطالعات داخلی و بین‌المللی نشان می‌دهد که اگرچه جامعه‌شناسی ایران بارها به‌عنوان «مسئله» مورد توجه قرار گرفته است و اغلب این مطالعات نقدهای زیربنایی، موثر و کارا در رابطه با علم جامعه‌شناسی در ایران را مطرح کرده‌اند. اما آنچه در این میان غایب است ارزیابی تحلیلی جامعه‌شناسی به‌عنوان یک سیستم دانایی خودبسنده است که در آن، قواعد بیان، گزاره‌های مشروع را تولید می‌کند. این قواعد گفتمانی درونی جامعه‌شناسی ایران، مستقل از نیت مؤلفان بوده و قواعد گفتار را برای هر گوینده‌ای مشخص می‌کند.

پژوهش حاضر، با اتکا به منطق منسجم دیرینه‌شناسی دانش، با فاصله‌گیری آگاهانه از رویکردهای مولف‌محور، هنجاری یا صرفاً نهادی، می‌کوشد این خلأ را پر کند. نوآوری این مطالعه در جابجایی سطح تحلیل نهفته است یعنی تمرکز بر شرایط امکان دانشی که تعیین می‌کند چه چیزی در جامعه‌شناسی ایران قابل گفتن، قابل اندیشیدن و قابل صورت‌بندی علمی است. از این منظر، پژوهش حاضر افق تازه‌ای برای فهم تاریخ معاصر جامعه‌شناسی ایران می‌گشاید؛ افقی که نه در پی داوری درباره درستی یا نادرستی نظریات، بلکه در پی آشکارسازی منطق دیرینه‌شناختی حاکم بر خود گفتمان جامعه‌شناسی است. این پژوهش می‌خواهد با به‌کارگیری دیرینه‌شناسی فوکویی، برای نخستین بار، جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب را نه به‌عنوان مجموعه‌ای از مولفین، نظریه‌ها یا آثار، بلکه به‌مثابه یک سامانه منسجم دانایی تحلیل کند.

۴. روش‌شناسی

در این بخش، ما به توضیح و تحلیل روش تحقیق پژوهش خود بر اساس دیرینه‌شناسی فوکویی خواهیم پرداخت. این روش تحقیق نه تنها بر اساس مفاهیم نظری فوکو بنا شده، بلکه به‌طور دقیق و منسجم در سطح عملیاتی و پژوهشی نیز تطبیق داده شده است. جامعه پژوهش در این مطالعه، عبارت است از مجموعه‌ای از متون علمی و دانشگاهی

تولید شده در حیطه‌ی جامعه‌شناسی ایران، از سال ۱۳۵۷ تا زمان حال، که به‌نوعی در شکل‌دهی به تصویر مسلط از جامعه ایرانی نقش داشته‌اند. این متون شامل کتاب‌های نظری-دانشگاهی و پژوهش‌های منسجم از جامعه‌شناسان برجسته ایرانی هستند. تمرکز پژوهش، به‌طور خاص، بر متونی است که در گفتمان رسمی علمی کشور جایگاه هژمونیک یافته‌اند؛ یعنی در ساختار دانشگاهی و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی حضوری مؤثر دارند، در مراجع دانشگاهی تدریس می‌شوند، و توسط نهادهای علمی به‌عنوان بازنمایان معرفتی جامعه مورد استناد قرار می‌گیرند.

بر اساس چهار مرحله دیرینه‌شناسی فوکویی، این تحقیق قصد دارد گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. در این تحلیل، بیشتر از آنکه به محتوا و مباحث نظری جامعه‌شناسی پرداخته شود، به بررسی سازوکارهای مرتبط با ساختار گفتمانی پرداخته خواهد شد که در آن در مراحل چهارگانه به ترتیب، ابژه‌ها، گزاره‌ها، مفاهیم و استراتژی‌های گفتمانی مختلف بررسی می‌شوند.

۱.۴. شناسایی ابژه‌ها^۱

در این مرحله، ما به بررسی متونی خواهیم پرداخت که موضوعات اصلی جامعه‌شناسی ایران را می‌سازند. برای مثال، تحلیل جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی به این نکته اشاره دارد که اغلب این تحقیق‌ها، به‌ویژه در دوران بعد از انقلاب، حول ابژه‌های کلانی چون "جامعه"، "ملت" و "وطن" شکل گرفته‌اند و از آنجا که این ابژه‌ها در مرکز تحلیل‌های علمی قرار دارند، موضوعات حاشیه‌ای و تجربیات زیسته دیگران را تعریف می‌کنند. این ساختار، با وجود تلاش‌های مختلف برای توسعه و گسترش گفتمان‌های انتقادی، همچنان در مرکز تحلیل‌ها قرار دارد و گفتمان جامعه‌شناسی ایران را به سمت مدل‌های مرکزگرا سوق می‌دهد.

۲.۴. تولید گزاره‌ها^۲

در مرحله دوم، گزاره‌ها و اظهاراتی بررسی می‌شوند که در گفتمان جامعه‌شناسی ایران تولید شده‌اند. بر اساس نگاه فوکویی، گزاره‌ها نه تنها محتواهای مشخصی را بیان می‌کنند، بلکه به‌طور ضمنی، نوعی انضباط گفتاری را تولید می‌کنند که ساختارهای دانش اجتماعی را شکل می‌دهند. طیف وسیعی از آثار در جامعه‌شناسی ایران، گزاره‌هایی که به گفتمان‌های «یکپارچه» و «ملی» درباره جامعه و ملت مربوط می‌شوند را در ساختار دانش اجتماعی تولید و بازتولید می‌شوند. (Chalabi, 1994)

در واقع، در این مرحله، گزاره‌ها در مرکز گفتمان علمی قرار دارند و تلاش می‌شود تا از طریق آن‌ها، نظم گفتاری با تکیه بر مفاهیم و موضوعات مرکزی شکل داده شود. این گزاره‌ها دقیقاً به همان شیوه‌ای بازتولید می‌شوند که فوکو در تحلیل‌های خود اشاره می‌کند: گزاره‌هایی که نه به‌طور تصادفی، بلکه در راستای یک فرآیند تاریخی و اجتماعی مشخص، تولید می‌شوند و هم‌زمان با خودشان، نظم گفتمان را نیز تثبیت می‌کنند.

۳.۴. شکل‌دهی مفاهیم و تم‌ها^۳

1. Object Formation

2. Statement Production

3. Concept and Theme Formation

تولید مفاهیم، فرآیندی است که در آن گزاره‌ها و دسته‌بندی‌های معرفتی در دل یک شبکه قواعد بیان شکل می‌گیرند و امکان شکل‌گیری دانش مشروع را فراهم می‌آورند. (Foucault, 1972) این فرآیند نه تنها مفاهیم را تعیین می‌کند، بلکه تعیین می‌کند چه تجربه‌ای مشروع است، چه تجربه‌ای به حاشیه رانده می‌شود و چه جریان‌هایی نمی‌توانند وارد هسته تحلیل شوند.

این مفاهیم و تم‌ها در تحلیل گفتمان جامعه‌شناسی ایران، در واقع به ابزاری برای بازتولید نظم اجتماعی تبدیل می‌شوند و از آن‌ها برای توضیح وضعیت موجود و تحکیم سیستم اجتماعی استفاده می‌شود. این روند، مانند سایر مراحل فوکویی، به‌طور مستمر به ایجاد و تثبیت نظم‌های اجتماعی کمک می‌کند.

۴.۴. استراتژی‌های گفتمانی

در این مرحله، به استراتژی‌های گفتمانی که موجب تسهیل تثبیت گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب می‌شود، پرداخته می‌شود. این استراتژی‌ها که بر اساس تحلیل فوکویی، روابط اجتماعی را در تولید و بازتولید دانش هدایت می‌کنند، می‌توانند شامل نرمال‌سازی، به حاشیه راندن، بی‌اعتبارسازی و تقدیس نظم ملی باشند. در این بخش، مطالعه گفتمان‌های رسمی جامعه‌شناسی ایران نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم خاصی در این چارچوب‌ها تبدیل به ابزارهای حاکمیت گفتمانی شده‌اند.

به‌طور خاص، استراتژی‌های گفتمانی در گفتمان جامعه‌شناسی ایران به‌طور پیوسته در قالب دوگانگی‌هایی مانند «مرکز» و «پیرامون»، «حاکم» و «مردم» شکل می‌گیرند. این استراتژی‌ها در خدمت تثبیت نظم اجتماعی موجود هستند و به‌طور مستمر، تجربه‌های حاشیه‌ای و منافع گروه‌های مختلف اجتماعی را با توجه به موقعیت خود و در نسبت با آن تعریف می‌کنند.

در مجموع، این پژوهش به‌طور دقیق از منطق دیرینه‌شناسی فوکویی برای تحلیل گفتمان جامعه‌شناسی ایران استفاده می‌کند. ما با استفاده از چارچوب نظری و مفهومی فوکو، ساختارهای درونی گفتمان‌های علم جامعه‌شناسی را مورد تحلیل قرار داده و تحلیلی دقیق و ساختاریافته از گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی ارائه می‌دهیم.

۵. یافته‌ها

در چارچوب دیرینه‌شناسی فوکو، گفتمان نه صرفاً محصول گفتار یک فرد یا نویسنده، بلکه یک نظام خودبسنده و مستقل از مؤلف است که قواعد، مفاهیم و اشکال تولید معرفت را شکل می‌دهد. در این دیدگاه، تحلیل باید بر گفتمان به‌عنوان یک موجودیت مستقل متمرکز شود. به عبارت دیگر، آنچه عمل می‌کند، نه فرد و نه ذهنیت نویسنده، بلکه خود گفتمان است که از طریق مجموعه‌ای از قوانین نانوشته، طبقه‌بندی‌ها و گزاره‌ها، فضای ممکن اندیشیدن را تعیین می‌کند. (Foucault, 1972) این خودبستگی، امکان مطالعه گفتمان را به عنوان یک پدیده تاریخی و اجتماعی فراهم می‌کند که می‌توان آن را در سطح ساختاری و به‌شکل نظام‌مند مورد تحلیل قرار داد، بدون آنکه به قصد، نیت یا سبک شخصی مؤلف رجوع شود.

در این منطق، هیچ «فاعل و مؤلفی» که بر شکل‌گیری معنا تسلط دارد، وجود ندارد. گفتمان در سطحی مستقل عمل می‌کند و خود توانایی تولید و سازمان‌دهی معنا را دارد؛ قواعد آن پیش از هر گونه تلاش فردی شکل می‌گیرند

و ادامه می‌یابند. بنابراین، شناخت گفتمان تنها از طریق بررسی ساختارها، گزاره‌ها، طبقه‌بندی‌ها و نظم‌های داخلی آن، و نه از طریق بررسی زندگی یا کشف نیت‌های گوینده ممکن است. این ویژگی یعنی استقلال گفتمان، زمینه‌ای فراهم می‌کند تا تحلیلگر بتواند نظام‌های معرفتی را به صورت بدون واسطه بررسی کند و مسیر تغییر و شکل‌گیری مفاهیم را در چارچوب تاریخی خود بازنمایی نماید.

در دیرینه‌شناسی، گفتمان به عنوان یک نهاد مستقل بررسی می‌شود و قوانین و ساختارهای تولید معرفت را در دوره زمانی مشخص آشکار می‌سازد؛ هرگونه تأثیر نیروهای اجتماعی و قدرت، موضوع مرحله تبارشناسی فوکویی است. این جدایی مفهومی باعث می‌شود تحلیلگر بتواند بدون پیش‌داوری درباره انگیزه‌ها و مقاصد نویسندگان، سازمان داخلی و قواعد تولید دانش گفتمان را مشاهده و توصیف کند، و بدین ترتیب ماهیت خودبسنده گفتمان را به‌طور کامل درک نماید. (Foucault, 1972)

در این بخش ابتدا مسئله تنوع و قاعده‌مندی گفتمان تحلیل شده و سپس یافته‌های تحلیل گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی بر اساس چهار مرحله دیرینه‌شناسی فوکویی ارائه شده است که به ترتیب شامل شناسایی ابژه‌ها، تولید گزاره‌ها، شکل‌دهی مفاهیم و تم‌ها، و استراتژی‌های گفتمانی می‌باشد.

مسئله تنوع و قاعده‌مندی گفتمانی

هنگامی که فوکو در آثار دیرینه‌شناختی خود از صورت‌بندی‌های گفتمانی سخن می‌گوید، هرگز به دنبال اثبات یک میدان کاملاً همگن و فاقد تنوع نیست. برعکس، او دقیقاً به این مسئله می‌پردازد که چگونه باید از میان کثرتی از گزاره‌ها، نهادها، مفاهیم و شیوه‌های سخن گفتن، روابط و قواعد تاریخی را شناسایی کرد که این کثرت را در یک نظم خاص قابل فهم می‌کنند. به همین دلیل، دیرینه‌شناسی را نمی‌توان تنها در جایی به کار برد که «یکدستی» وجود دارد. در حقیقت دیرینه‌شناسی روشی برای تحلیل نظم‌یافتگی تاریخی کثرت است.

تنوع را باید نه به عنوان نقطه مقابل قاعده‌مندی گفتمانی، بلکه به عنوان سطحی از واقعیت تاریخی میدان دانش در نظر گرفت که خود نیازمند تحلیل است. ممکن است یک میدان معرفتی هم‌زمان واجد کثرت و قاعده‌مندی باشد؛ زیرا قاعده‌مندی گفتمانی به معنای حذف تفاوت‌ها نیست، بلکه به معنای وجود روابط تاریخی است که در میان مجموعه‌ای از تفاوت‌ها، امکان ظهور و اعتباربخشی به برخی اشکال دانش را فراهم می‌کنند. از این منظر، وظیفه تحلیل دیرینه‌شناختی آن نیست که در برابر تنوع، یک وحدت پنهان را کشف کند، بلکه باید نشان دهد چگونه در دل پراکندگی و تفاوت، قواعدی تاریخی عمل می‌کنند که مرزهای امر قابل گفتن، قابل شناخت و قابل اندیشیدن را شکل می‌دهند. در این معنا، «گفتمان» نزد فوکو با «یکسانی دیدگاه‌ها» یا «هماهنگی میان همه متون و نویسندگان» یکی نیست. یک صورت‌بندی گفتمانی می‌تواند دربرگیرنده تفاوت‌ها، تعارض‌ها و حتی مواضع متضاد باشد، بی‌آنکه این تفاوت‌ها ضرورتاً وجود قواعد صورت‌بندی مشترک را منتفی کنند. آنچه اهمیت دارد این است که این گزاره‌های متفاوت، در چه روابطی با یکدیگر قرار می‌گیرند، چه ابژه‌هایی را قابل رؤیت می‌کنند، چه ابژه‌هایی را از میدان دید خارج می‌سازند. گفتمان شرایط ظهور تاریخی گزاره‌های معتبر و قابل قبول است.

تنوع موضوعات و کثرت موارد، معادل صورت‌بندی‌های جدید گفتمانی یا تغییر قواعد بنیادی تولید دانش نیست. ممکن است یک موضوع جدید وارد میدان دانش شود، بدون آنکه قواعد بنیادی تولید دانش تغییر کرده باشند.

برای مثال، ممکن است «فروستان» موضوع مطالعه قرار گیرند، اما همچنان در چارچوب همان مفاهیم پیشین نظم، توسعه، آسیب اجتماعی یا ادغام اجتماعی صورت‌بندی شوند. در این صورت، ما با گسترش دامنه موضوع‌های دانش مواجهیم، که معادل یک گسست دیرینه‌شناختی و ظهور صورت‌بندی نوین گفتمانی نیست. ممکن است اشکال مختلف بیانی هم‌زمان وجود داشته باشند که با یکدیگر رقابت کنند یا یکدیگر را تایید و بازتولید می‌کنند اما در هر حال همه در یک قاعده‌مندی گفتمانی قرار می‌گیرند.

اگر موضوعات جدید همچنان درون همان دستگاه مفهومی پیشین خوانش شوند و در درون همان منطق درونی و قاعده‌مندی گفتمانی هضم شوند، نتیجه دیرینه‌شناختی متفاوت نخواهد بود به همین دلیل این فرض که «هر ظهور موضوع جدیدی برابر با گسست گفتمانی است» صحیح نیست و زمانی ما شاهد گسست خواهیم که این منطق درونی دگرگون شود.

۱.۵. شناسایی ابژه‌ها

به بیان فوکو، ابژه‌های دانش، زمانی پدید می‌آیند که گفتمان اجازه می‌دهد سلسله‌ای از گزاره‌ها، مقولات و شواهد کنار هم قرار گیرند و هویت مشخصی بیابند. این ابژه‌ها، نه واقعیات طبیعی، بلکه محصول نظم دانش و تاریخ‌مند شدن گفتار هستند. همچنین، فوکو نشان می‌دهد که قواعد بیانی یک گفتمان تعیین می‌کنند چه گزاره‌هایی مشروع هستند و چه گزاره‌هایی طرد می‌شوند، و این فرآیند، «مرکز» و «حاشیه» را در تولید دانش مشخص می‌کند.

اگر این چارچوب را به جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی منطبق کنیم، درمی‌یابیم که «جامعه ایرانی» و «مسائل اجتماعی» در این دوره، به شکل یک ابژه تحلیلی ساخته شده‌اند، نه صرفاً اینکه بازتاب ساده واقعیت اجتماعی باشند. این ابژه‌ها به عنوان موضوعات اصلی و محوری در تحلیل‌های جامعه‌شناسی ایران به کار می‌روند و معمولاً حول مفاهیمی مانند جامعه، ملت، سرزمین، امنیت ملی و توسعه اجتماعی در ساختار علمی تثبیت می‌شوند. این مفاهیم به عنوان ابژه‌هایی ثابت در نظر گرفته می‌شوند و سایر مفاهیم یا گروه‌ها که در ساختار اجتماعی ایران به حاشیه رانده شده‌اند، معمولاً در این مرحله نادیده گرفته می‌شوند. بنابراین، ابژه‌های محوری که در تحلیل‌های رسمی جامعه‌شناسی ایران تأکید می‌شوند، نقش ویژه‌ای در بازتولید نظم اجتماعی دارند و از طریق آن‌ها ساختار اجتماعی ایران بازتولید می‌شود.

این رویکرد به‌ویژه در تحلیل‌های مرتبط با گفتمان‌های ملی‌گرایانه و توسعه اجتماعی در آثار اجتماعی ایران مشهود است که در آن‌ها مفاهیم یکپارچگی ملی و توسعه پایدار به عنوان ابژه‌های اصلی معرفی شده و دیگر مفاهیم، مانند اشکال متنوع استثمار نوین، فرم‌های نوین کنترل و نظارت، تجارب زنان روستایی، اقلیت‌های قومی و شهرستان شهری، عمدتاً به عنوان حاشیه تعریف می‌شوند. ابژه‌های توسعه اجتماعی و ملی‌گرایی عمدتاً در قالب حقیقت‌های رسمی و مقبول شناخته می‌شوند و در نهادهای علمی و دانشگاهی مورد تأکید قرار می‌گیرند. در این تحلیل‌ها، تجربه‌های اجتماعی متفاوت که غالباً حاشیه‌ای هستند و خارج از گفتمان اصلی جامعه‌شناسی ایران قرار دارند، به‌طور عمده نادیده گرفته می‌شوند. در این مرحله، مفاهیم غالب در جامعه‌شناسی ایران تأکید بر یکپارچگی، امنیت ملی، هویت ملی و توسعه اجتماعی دارند و این مفاهیم در مرکز گفتمان قرار می‌گیرند.

۲.۵. تولید گزاره‌ها و بررسی قواعد بیان

در منطق دیرینه‌شناسی، آنچه اهمیت دارد نه معنای گزاره‌ها، نه نیت مؤلفان، و نه حتی درستی یا نادرستی گزاره-هاست، بلکه شرایط امکان شکل‌گیری گزاره‌هاست: این‌که چه نوع جمله‌ای، با چه مفاهیمی، در چه سطحی از انتزاع، و در نسبت با کدام ابژه‌ها، می‌تواند به‌عنوان «دانش علمی» به رسمیت شناخته شود. گزاره در این معنا، جمله‌ای منفرد نیست، بلکه واحدی از گفتار است که درون یک نظم دانایی امکان ظهور، تکرار و گردش می‌یابد. گزاره‌ها تحت قواعد معینی در یک گفتمان به نام قواعد بیان تولید می‌شوند. قواعد بیان، شبکه‌ای از محدودیت‌ها و امکان‌ها هستند که تعیین می‌کنند چه گزاره‌هایی می‌توانند به‌عنوان دانش اجتماعی مشروع باشند و چه گزاره‌هایی به حاشیه رانده می‌شوند. این قواعد نه صریح، بلکه به شکل مفروضات پایه در شکل‌گیری گفتمان، مقولات و ابژه‌های دانش عمل می‌کنند. در علوم انسانی، قواعد بیان به گونه‌ای عمل می‌کنند که مرکز دانش مشخص می‌شود، جریان‌های متفاوت کنار زده می‌شوند و هنجارهای تحلیل تثبیت می‌گردند. هر گزاره‌ای که خارج از این چارچوب قرار گیرد، طرد یا تعدیل می‌شود و بدین ترتیب نظم دانش اجتماعی حفظ می‌شود. (Foucault, 1970/1972)

در جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب، قواعد بیان نشان می‌دهند که چه روایتی از جامعه مشروع است و چه تجربه‌ای غیرقابل پذیرش است. جامعه، ملت و سرزمین به‌عنوان ابژه‌های اصلی در هسته تحلیل تثبیت می‌شوند؛ هرچند این تثبیت نه بازتاب طبیعی واقعیت، بلکه محصول شبکه‌ای از گزاره‌ها، پیش‌فرض‌ها و تقسیمات معرفتی است. گزاره‌ها در این تحلیل‌ها به‌عنوان ابزارهای مرکزی برای و بازسازی حقیقت‌های اجتماعی عمل می‌کنند. این گزاره‌ها در ارتباط با مفاهیم توسعه اجتماعی، امنیت ملی و یکپارچگی ملی تولید می‌شوند و از طریق آن‌ها مفاهیم عمومی جامعه‌شناسی ایران ساختار می‌یابند. گزاره‌های تولیدی در این تحلیل‌ها به‌طور معمول با اهداف تثبیت نظم موجود و بازتولید هویت ملی عمل می‌کنند.

در این گزاره‌ها، مفاهیم امنیت ملی و توسعه اجتماعی به‌طور مداوم و در قالب «روایت‌های رسمی»، نهادینه می‌شوند و گروه‌های مختلف اجتماعی بر این اساس رؤیت‌پذیر می‌شوند. گزاره‌ها در تحلیل‌های علمی و اجتماعی ایران بر اساس مفاهیم یکپارچگی ملی و توسعه پایدار متمرکز می‌شوند و در این چارچوب، ساختارهای اجتماعی و تجربیات گروه‌های حاشیه‌ای درون این نظم هضم می‌شوند.

۳.۵. شکل‌دهی مفاهیم و تم‌ها

در منطق دیرینه‌شناسی، مفهوم نه نقطه آغاز اندیشه و نه نتیجه آن است بلکه مفهوم، شرط امکان اندیشیدن است. عنصری که پیشاپیش تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند به اندیشه درآید و چه چیزی اساساً غیرقابل اندیشیدن باقی می‌ماند. ویژگی متمایز دیرینه‌شناسی دقیقاً همین جابه‌جایی است که گذار از پرسش «مفهوم چه می‌گوید؟» به پرسش «این مفهوم چه چیزهایی را رویت‌پذیر کرده است؟ و چه چیزهایی را هم‌زمان خاموش کرده است؟»، را امکان‌پذیر نموده است.

به همین دلیل، تحلیل مفهومی در اینجا نه به معنای نقد تعریف‌ها، بلکه به معنای ردیابی قواعدی است که مفاهیم را ممکن و مشروع می‌سازند. مفهوم نه بازتاب واقعیت، بلکه شرط امکان گفتار درباره واقعیت است. مفهوم نتیجه قواعدی است که تعیین می‌کنند چه چیزی قابل اندیشیدن، نام‌گذاری و صورت‌بندی است. آنچه اهمیت دارد، نه

تعریف صریح مفاهیم، بلکه شبکه‌ای است که مفاهیم در آن به یکدیگر ارجاع می‌دهند، یکدیگر را تقویت می‌کنند و سکوت‌های خاصی را تولید می‌کنند. در مرحله سوم، مفاهیم و تم‌های اصلی در گفتمان جامعه‌شناسی ایران شکل می‌گیرند و در این مرحله، مفاهیم غالبی چون توسعه اجتماعی، امنیت ملی، یکپارچگی ملی، و توسعه پایدار به‌طور مشخص در ساختارهای اجتماعی جامعه‌شناسی ایران تثبیت می‌شوند. این مفاهیم به‌عنوان تم‌های اصلی تحلیل‌های علمی و اجتماعی ایران وارد گفتمان می‌شوند و دیگر مفاهیم بر اساس مختصات آنها تعریف می‌شوند. در این مرحله، تم‌ها به گفتمان‌های علمی وارد می‌شوند و به‌طور خاص بر توسعه و وحدت تأکید دارند. مفاهیم دیگر مانند تجارب فرودستان، زنان روستایی و اقلیت‌های قومی در این مرحله از گفتمان در نسبت با این مرکز تعریف می‌شوند. تعدادی از این مفاهیم و تم‌های متداول و مهم در زیر توضیح داده شده است.

۱.۳.۵. مفهوم "نظم اجتماعی": تثبیت هنجارها

نظم اجتماعی یکی از مفاهیم محوری است که در گفتمان جامعه‌شناسی ایران، نقشی دوگانه ایفا می‌کند. از یک‌سو، مفهومی توصیفی به نظر می‌رسد اما از سوی دیگر، حامل یک هنجار پنهان است. نظم، نه فقط آن چیزی است که هست، بلکه آن چیزی است که باید حفظ شود. در این چارچوب، بسیاری از مفاهیم دیگر حول نظم صورت‌بندی می‌شوند:

نابرابری، اخلال در نظم است؛

اعتراض، چالش نظم است؛

تفاوت، مسئله نظم است.

بدین ترتیب، مفهوم نظم اجتماعی، امکان صورت‌بندی مفاهیم انتقادی را تنها تا جایی فراهم می‌کند که این مفاهیم، خود نظم را به پرسش نکشند. نظم، بدل به مرجع خاموشی می‌شود که همه مفاهیم دیگر نسبت خود را با آن تنظیم می‌کنند.

۲.۳.۵. مفهوم "بحران": طبیعی‌سازی گسست‌ها

در گفتمان جامعه‌شناسی ایران، «بحران» مفهومی پرکاربرد است؛ اما این فراوانی، نشانه رادیکالیسم نیست، بلکه نشانه مدیریت مفهومی گسست‌ها است. بحران، لحظه‌ای استثنایی معرفی می‌شود؛ لحظه‌ای که از مسیر طبیعی جامعه انحراف یافته است.

این صورت‌بندی، دو پیامد اساسی دارد:

نخست، گسست‌ها به جای آن‌که ساختاری دیده شوند، موقتی تلقی می‌شوند.

دوم، بازگشت به وضعیت عادی، افق ضمنی تحلیل است.

در نتیجه، مفاهیمی که می‌توانستند امکان اندیشیدن به تغییرات بنیادین را فراهم کنند، در قالب «بحران» مهار می‌شوند. بحران، نه گشایش مفهومی، بلکه تعلیق موقت، نابه‌هنجار و نابه‌جا نظم است.

۳.۳.۵. مفهوم "هویت": فناوری ادغام

هویت در گفتمان جامعه‌شناسی ایران، مفهومی است که تفاوت را مجاز می‌کند، اما تنها در چارچوبی که وحدت را تهدید نکند. هویت‌های جنسیتی، قومی یا محلی، اغلب به‌عنوان «تنوع در درون کلیت ملی» بازنمایی می‌شوند. این صورت‌بندی: تفاوت را می‌پذیرد، تفاوت را بی‌خطر می‌سازد، از رادیکال‌شدن تفاوت جلوگیری می‌کند. هویت، در این معنا، نه ابزار رهایی، بلکه فناوری ادغام است؛ مفهومی که پیرامون را برای مرکز قابل مدیریت می‌کند.

۴.۳.۵. مفهوم "توسعه": غایت معنا

توسعه در این گفتمان، نه یکی از مفاهیم، بلکه افق نهایی معنا است. توسعه تعیین می‌کند که چه چیزی پیشرفت است، چه چیزی عقب‌ماندگی است و چه چیزی نیازمند مداخله است و در مقابل چه چیزی دوام می‌یابد. این مفهوم، زمان را خطی و تاریخ را قابل رتبه‌بندی، خطی و پیش‌بینی پذیر می‌کند. در نتیجه:

تفاوت‌ها به درجات توسعه فروکاسته می‌شوند؛

زیست‌های غیرهمسو با توسعه، ناکامل یا مسئله‌دار تلقی می‌گردند؛

دانش اجتماعی، به ابزار سنجش فاصله هر پدیده اجتماعی از مرکز و محور توسعه بدل می‌شود.

توسعه خطی با وسواس خاصی مرکز را تولید می‌کند و پیرامون را در نسبت با آن تعریف می‌کند. پیرامون مرکز را برجسته می‌کند و از تاریخ خطی توسعه خارج است. بدین‌سان، توسعه مفهومی است که آینده را از پیش نوشته و امکان تصور مسیرهای دیگر را مسدود می‌کند. آنچه بیرون از این افق است، نه بدیل، بلکه انحراف تلقی می‌شود.

در این مرحله روشن می‌شود که مفاهیم مسلط در جامعه‌شناسی ایران مانند جامعه، نظم، بحران، توسعه و هویت نه ابزارهای خنثی تحلیل، بلکه اجزای یک دستگاه دانایی منسجم هستند. این مفاهیم، با هم کار می‌کنند تا ابژه‌ها را تثبیت کنند، گزاره‌ها را پالایش نمایند و افق اندیشه را محدود سازند. مفاهیم، در این منطق دیرینه‌شناختی، نه آنچه را می‌گویند، بلکه آنچه را نمی‌گذارند گفته شود تعیین می‌کنند. گفتمان، در این سطح، از طریق مفهوم و تم عمل می‌کند.

۴.۵. استراتژی‌های گفتمانی

در سطح دیرینه‌شناختی، استراتژی‌های گفتمانی نه به‌مثابه نیت آگاهانه نویسندگان، بلکه به‌عنوان الگوهای منظم سامان‌دهی امکان گفتن، دیدن و اندیشیدن عمل می‌کنند. این استراتژی‌ها تعیین می‌کنند کدام ابژه‌ها قابل طرح‌اند، کدام گزاره‌ها مشروع‌اند، کدام مفاهیم «علمی» تلقی می‌شوند و کدام صداها به سمت سکوت رانده می‌شوند. استراتژی‌های گفتمانی به‌طور ویژه برای حفظ نظم اجتماعی و سیاسی و تثبیت رژیم حقیقت در گفتمان به‌کار گرفته می‌شوند. در این استراتژی‌ها، مفاهیم و گروه‌های اجتماعی که با مرکز فاصله دارند به نسبت فاصله، از تحلیل‌های علمی کنار گذاشته می‌شوند و تنها مفاهیم و تم‌هایی که با نظم گفتمان هم‌راستا هستند، به‌عنوان مفاهیم دارای اعتبار علمی پذیرفته می‌شوند.

در گفتمان جامعه‌شناسی ایران می‌توان چند استراتژی مسلط و تکرارشونده را در پیوندی درونی با چهارچوب‌های کلان «ملت»، «جامعه» و «سرزمین» عمل می‌کنند را تشخیص داد، که در ادامه بررسی شده‌اند:

۱.۴.۵. استراتژی انطباقی جامعه، سرزمین و ملت

نخستین و بنیادی‌ترین استراتژی، کل‌گرایی ملی است؛ استراتژی‌ای که در آن «جامعه» همواره به‌صورت یک کل منسجم، همگن و قابل تعمیم صورت‌بندی می‌شود. در این منطق، تحلیل اجتماعی از سطح تفاوت‌ها، شکاف‌ها و چندپارگی‌ها عبور کرده و به سوی تصویری کلی از «مسئله ایران» در کلی‌ترین شکل ممکن حرکت می‌کند. گفتمان جامعه را نه به‌عنوان میدان نیروهای ناهمزمان، بلکه به‌مثابه یک پیکره واحد با سرنوشت مشترک بازنمایی می‌کند. این کل‌گرایی، تجربه‌های ناهمگون و زیست‌های حاشیه‌ای را تا جایی معتبر می‌داند که در نسبت با مرکز و با فاصله از آن تعریف شوند، زیرا هر آنچه در چارچوب «مسئله کلان ملی» نگنجد، به‌عنوان امر فرعی یا ثانویه حذف می‌شود. در این استراتژی، تفاوت‌های طبقاتی، جنسیتی، قومی و محلی به‌طور نظام‌مند ذیل «وضعیت کلی جامعه» مستحیل می‌شوند و در نتیجه، گفتمان علمی به‌جای آشکارسازی شکاف‌ها، به هموارسازی آن‌ها گرایش پیدا می‌کند. جامعه‌شناسی در اینجا نه ابزار مسئله‌سازی، بلکه سازوکار یکپارچه‌سازی معنایی و ادغام عمل می‌کند.

۲.۴.۵. استراتژی تقدم نظم بر تعارض

استراتژی دوم، تقدم نظم بر تعارض است. در این منطق، تعارض اجتماعی نه به‌عنوان نیروی مولد تاریخ اجتماعی، بلکه به‌مثابه نشانه‌ای از اختلال، نابهنجاری یا بحران صورت‌بندی می‌شود. گزاره‌های مسلط، پیوسته بر ضرورت حفظ انسجام، ثبات و تداوم تأکید می‌کنند و تعارض را امری موقتی، گذرا یا ناشی از «بیرون» می‌دانند. در این چارچوب، تحلیل‌های اجتماعی به‌جای پرداختن به منطق درونی تضادها، به جست‌وجوی راه‌حل‌های هنجاری برای بازگرداندن نظم معطوف می‌شوند. این استراتژی، به‌طور ضمنی، امکان نظریه‌پردازی درباره ستیزهای ساختاری، طردشدگی و نابرابری‌های پایدار را محدود می‌سازد و جامعه‌شناسی را به دانشی برای تعریف «درون» و «بیرون» جامعه بدل می‌کند. تعارض در اینجا، یا اخلاقی‌سازی و یا تاریخ‌زدایی می‌شود؛ بدین معنا که از پیوند آن با ساختارهای قدرت و مناسبات مادی فاصله گرفته و به سطح «مسئله فرهنگی» تقلیل می‌یابد.

۳.۴.۵. استراتژی تاریخ‌مندی خطی و روایت زوال/احیا

سومین استراتژی و مهم‌ترین آنها، تاریخ‌مندی خطی همراه با روایت‌های زوال و احیاء است. در این الگو، جامعه ایران در قالب دو کلان روایت امکان‌پدیدار شدن می‌یابد که در یکی مسیر خطی بازنمایی می‌شود که از «دوران شکوفایی و عظمت» به «وضعیت انحطاط» رسیده است. در کلان روایت دوم، در مسیر «بازگشت به خویشتن خویش» قرار داریم. این کلان روایت‌ها، امکان فهم گسست‌ها، ناهمزمانی‌ها و چندزمانی‌های اجتماعی را محدود می‌کند و تاریخ را به یک «کلان روایت اخلاقی» تقلیل می‌دهد. که در چارچوب آن باید تحلیل کنیم. در این چارچوب، گذشته نه به‌عنوان میدان نیروهای متکثر، بلکه به‌صورت منبع هویت یا معیار قضاوت اکنون احضار می‌شود. این استراتژی، جامعه‌شناسی را به دانشی تبدیل می‌کند که بیش از آنکه به تحلیل تجربه‌های اجتماعی بپردازد، درگیر بازسازی کلان

روایت‌های هویتی می‌شود. در نتیجه، بسیاری از تجربه‌های زیسته معاصر که با این روایت خطی سازگار نیستند، فاقد هویت علمی و معرفتی‌اند.

۴.۴.۵. استراتژی حذف ساختاری تجربه

یکی از پیامدهای مستقیم تولید مرکزیت گفتمانی، نامرئی‌سازی نظام‌مند حاشیه‌هاست. زنان، فرودستان شهری، اقلیت‌های قومی و زیست‌های غیرمرکزی، نه به‌عنوان ابژه‌های مستقل دانش، بلکه حداکثر به‌مثابه «نمونه‌هایی از کلان روایت» ظاهر می‌شوند. گفتمان، به‌جای آنکه این تجربه‌ها را در منطق خاص خودشان تحلیل کند، آن‌ها را به شواهدی برای تأیید کلان روایت‌ها فرو می‌کاهد. هر تجربه‌ای، صرف نظر از ویژگی‌ها و اشکال آن، تنها و تنها در قالب کلان روایت‌ها فهم می‌شوند.

در این استراتژی، سکوت نه تصادفی، بلکه محصول یک نظم گفتمانی است؛ نظامی که تعیین می‌کند کدام صداها قابلیت علمی شدن دارند و کدام صداها صرفاً «توصیفی»، «حاشیه‌ای» یا «غیرعلمی» تلقی می‌شوند.

۵.۴.۵. استراتژی پیوند دانش و مسئولیت ملی

در نهایت، گفتمان جامعه‌شناسی کلاسیک ایران به‌طور گسترده از استراتژی پیوند دانش با مسئولیت ملی بهره می‌برد. دانش اجتماعی، نه صرفاً به‌عنوان ابزار شناخت، بلکه به‌عنوان وظیفه‌ای اخلاقی در قبال ملت و سرزمین تعریف می‌شود. این پیوند، مرز میان تحلیل و تعهد را تیره می‌سازد و امکان فاصله‌گذاری انتقادی را کاهش می‌دهد. این استراتژی تحلیل‌گر را از هر گونه دیدگاه و فاصله‌گیری‌گیری انتقادی محروم می‌کند و به او احساس رضایت ناشی از انجام وظیفه می‌دهد.

۶.۴.۵. استراتژی بی‌اعتبارسازی معرفت

بی‌اعتبارسازی معرفت، راهبردی است که در آن پژوهش‌هایی که نظم موجود را تهدید کنند یا چارچوب هنجاری را زیر سوال برند، به شکل سیستماتیک تضعیف می‌شوند.

این راهبرد شامل تضعیف اعتبار دانش یا پژوهش‌هایی است که چارچوب هنجاری را نقض می‌کنند. پژوهش‌هایی که بر تضاد، بحران‌های ساختاری یا ناکامی‌های تاریخی تأکید می‌کنند، گاهی با برچسب «غیرعلمی»، «ناکارآمد» یا «سیاسی» مواجه می‌شوند و از هسته دانش حذف می‌شوند. بی‌اعتبارسازی به گونه‌ای عمل می‌کند که نقد و پرسشگری از مرکز دانش به شکل سیستماتیک محدود شود و پژوهشگران به صورت ناخودآگاه مسیر همسو با کلان روایت‌ها را انتخاب کنند.

در جامعه‌شناسی ایران، این راهبرد در موضوعاتی مانند نقد ساختار آموزش عالی، بحران‌های توسعه یا ناکامی در حل مسائل اجتماعی مشاهده می‌شود که پژوهش‌های مرتبط با آن‌ها گاه در تحلیل‌های رسمی کم‌رنگ، تعدیل‌شده یا مورد بی‌اعتباری قرار می‌گیرند. به‌عبارتی، پژوهش‌های نامطبوع که ممکن است به نقد قدرت‌های رسمی یا بی‌ثباتی‌های ساختاری اجتماعی بپردازند، یا در حیطه‌های تخصصی بسته منتشر می‌شوند یا در وضعیت «پژوهش‌های حاشیه‌ای» حفظ می‌شوند، بدون آنکه به بازتولید علمی مشروع برسند. در این چارچوب، جامعه‌شناسی به دانشی بدل می‌شود که

پیشاپیش مأموریت خود را تعریف کرده است؛ مأموریتی که اغلب با حفظ کلیت، انسجام و تداوم نظم اجتماعی هم‌راستاست.

در سطح دیرینه‌شناختی، استراتژی‌های گفتمانی جامعه‌شناسی ایران شبکه‌ای منسجم از قواعد نانوشته را شکل می‌دهند که امکان‌های گفتن و اندیشیدن را محدود و هدایت می‌کنند. پیامد نهایی همه‌ی آن‌ها، تثبیت گفتمانی است که «مرکز» را برجسته و «حاشیه و پیرامون» را خاموش می‌کند؛ «نظم» را مرئی و «تعارض» را مسئله‌دار می‌سازد؛ و دانش اجتماعی را بیش از آنکه ابزار افشاگری بداند، سازوکار نگهداشت روایت مسلط تلقی می‌کند.

در این سطح، جامعه‌شناسی ایران نه از طریق سانسور مستقیم، بلکه از راه تنظیم قواعد مشروعیت گفتار عمل می‌کند. آنچه گفته می‌شود، پیشاپیش باید قابل‌جذب در کلان روایت دولت-ملت باشد. گفتارهایی که این شرط را برآورده نکنند، یا حاشیه‌ای می‌شوند یا بی‌اعتبار اعلام می‌گردند. بدین ترتیب، گفتمان جامعه‌شناختی خود به میدان نرمال‌سازی و تثبیت گفتمانی نظم دولت-ملت بدل می‌شود؛ میدانی که در آن، صداها، حاشیه‌ای تنها به شرط تزئینی بودن برای مرکز، شنیده می‌شوند.

با توجه به تحلیل‌های انجام‌شده، این پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی در هر یک از چهار مرحله دیرینه‌شناسی فوکویی، به‌طور مداوم به بازتولید نظم اجتماعی دولت-ملت پرداخته است. مفاهیم اصلی چون جامعه، ملت، توسعه و امنیت ملی به‌طور مستمر در گفتمان‌های علمی این کشور نهادینه شده‌اند، در حالی که تجارب گروه‌های حاشیه‌ای مانند زنان، اقلیت‌ها، و فرودستان در این نظم گفتمانی هضم می‌شوند. این روند، موجب بازتولید قدرت و مشروعیت برای گفتمان غالب جامعه‌شناسی ایران در و ذوب آن در روایت «دولت-ملت‌شناسی» می‌شود و به نوعی محدودیت‌های اندیشیدن در تحلیل‌های اجتماعی ایجاد می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که یکی از پیامدهای بنیادی صورت‌بندی گفتمانی مسلط، نه صرفاً تثبیت مجموعه‌ای از مفاهیم درباره جامعه، بلکه تغییر در نحوه پدیدارشدن خودِ جامعه است. هنگامی که جامعه در پیوندی درونی با «ملت» و «سرزمین» و در قالب کلیتی یکپارچه صورت‌بندی می‌شود، خودِ جامعه به‌عنوان جامعه درون این کلیت مستحیل می‌گردد. در چنین وضعیتی، کلیتی پیشاپیش مفروض است و جامعه عمده‌تاً از طریق احضار همین کلیت قابل‌شناسایی می‌شود؛ در نتیجه، شکاف‌ها، درزها، تنش‌ها، ناهم‌زمانی‌ها و دینامیسم‌های درونی نه لزوماً به‌عنوان عناصر سازنده جامعه، بلکه درون یک کلیت ازپیش صورت‌بندی شده جایابی می‌شوند. بنابراین، مسئله صرفاً این نیست که چه چیزی در این نظام دانایی موضوع مطالعه قرار گرفته یا نگرفته است؛ مسئله بنیادی‌تر آن است که «جامعه» اساساً چگونه امکان پدیدارشدن به‌عنوان یک ابژه مستقل و قابل مسئله‌مندی را پیدا می‌کند.

بر این اساس، لازم است دگردیسی در جامعه‌شناسی در این پژوهش را باید در سطح خودِ ابژه بنیادین جامعه‌شناسی فهم کرد. هنگامی که جامعه دیگر صرفاً به‌مثابه یک کلیت یکپارچه، همگن و مستحیل در ملت و سرزمین پدیدار نمی‌شود و به‌مثابه کلیتی واجد شکاف، گسست، تنش، ناهم‌زمانی و دینامیسم درونی قابل رؤیت و قابل گفتن می‌شود. در این شرایط رابطه جامعه‌شناسی با ابژه بنیادین خود یعنی «جامعه» نیز دستخوش تغییر می‌گردد. در این وضعیت، جامعه دیگر صرفاً ظرفی برای زیبایی‌شناختی کردن تفاوت‌ها نیست، بلکه خودِ ساختار درونی آن به مسئله تبدیل می‌شود. از این منظر همچنین دگردیسی ابژه جامعه‌شناسی را نمی‌توان به پیدایش یک موضوع جدید در کنار موضوعات

پیشین فروکاست؛ آنچه دستخوش تغییر می‌شود، نحوه پدیدارشدن خود جامعه و شرایطی است که بر اساس آن می‌توان جامعه را به‌عنوان جامعه دید، گفت و مسئله‌مند کرد. این دگردیسی در ابژه بنیادین جامعه‌شناسی، هم‌زمان و هم‌بسته با ظهور صورت نوینی از امر سیاسی است که در این پژوهش از آن با عنوان «امر سیاسی نو» یاد می‌شود. امر سیاسی نو در این معنا نه صرفاً به معنای ظهور موضوعات سیاسی جدید و نه محدود به گسترش قلمرو سیاست نهادی است، بلکه به تغییر در نحوه پدیدارشدن امر سیاسی اشاره دارد؛ تغییری که در آن جامعه و نسبت‌های درونی آن به شیوه‌ای متفاوت قابل رؤیت، قابل گفتن و مسئله‌مند شدن می‌شوند.

۵. نتیجه‌گیری

در بررسی دیرینه‌شناسی گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی، باید به‌طور ویژه بر ماهیت خود گفتمان و شیوه‌های تولید گزاره‌ها و مفاهیم از طریق دانش اجتماعی تمرکز کرد. جامعه‌شناسی، در نگاه دیرینه‌شناختی، نظامی از گزاره‌ها، قواعد و اصول تعیین‌کننده‌ای است که می‌تواند مشخص کنند چه چیزی به‌عنوان دانش علمی معتبر شناخته می‌شود و چه چیزی از دایره علم و گفتمان علمی کنار گذاشته می‌شود. بر این اساس، جامعه‌شناسی ایران به‌عنوان یک گفتمان، تنها به شکل خاصی از «سخن گفتن» و «نوشتن» در محدوده خاص و از منظر «نظم دولت-ملت محور» عمل کرده است.

از منظر دیرینه‌شناختی، گفتمان به‌عنوان یک حقیقت خودبسنده شکل می‌گیرد، یعنی به هیچ‌وجه وابسته به سوژه یا فاعل خاصی نیست. گفتمان جامعه‌شناسی پس از انقلاب اسلامی، از طریق مجموعه‌ای از گزاره‌ها و مفاهیم همچون «ملت»، «سرزمین»، و «توسعه»، خود را به‌عنوان یک رژیم دانایی تثبیت کرده است. در همین راستا، گفتمان مسلط به‌طور مفروض و درون‌زاد در پی طرد و هضم و بازتعریف رویکردهای انتقادی، تجربیات زیسته اقلیت‌ها، زنان، و فرودستان، به‌ویژه در جوامع روستایی و حاشیه‌ای، درون منطق درونی خود بوده است.

گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی به تولید تصویر یگانه از جامعه می‌پردازد که تجربه‌های متعدد و متنوع اجتماعی را در این تصویر تعریف و ادغام می‌کند و این تصویر است که مشروع و ممتاز است. این تصویر که ادعای بازنمایی جامعه را دارد با تأکید بر وحدت و یکپارچگی ملی، از درون خود مفاهیمی مانند «ثبات اجتماعی»، «توسعه ملی» و «هویت ایرانی» را به‌عنوان مفاهیم کلیدی و ثابت تولید و تحمیل می‌کند.

در نهایت، بررسی دیرینه‌شناختی گفتمان جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که چگونه این گفتمان با تأکید بر مفاهیم هویت ملی و یکپارچگی اجتماعی، گروه‌های اجتماعی و فرهنگی مختلف را از دایره تحلیل‌های علمی خود خارج کرده است. طرد این گروه‌ها، که در حقیقت باید جزو ضروری‌ترین موضوعات تحقیق و تحلیل علمی باشند، در عمل موجب گم‌کردن تفاوت‌ها، تنوع‌ها و گسست‌ها در تصویر یک‌شکل جامعه شده است. جامعه‌شناسی ایران با به حاشیه راندن گروه‌هایی نظیر زنان، اقلیت‌های قومی، فرودستان شهری، و حاشیه‌نشین‌ها، نمی‌تواند به تحلیل دقیق و علمی از واقعیت‌های اجتماعی بپردازد. در حقیقت، این گفتمان مسلط با حذف این گروه‌ها و تجربیات زیسته‌شان، خود را در معرض تهدید جدی قرار داده است و از منظر تحلیل اجتماعی، مسیری بسته و یکپارچه را برگزیده است که هیچ‌گاه قادر به پرداختن به تناقض‌ها و تفاوت‌های درون جامعه نخواهد بود.

در امتداد این تحلیل دیرینه‌شناسانه، بخش پایانی مقاله در پی ترسیم افق‌هایی برای آینده دانش است؛ افق‌هایی که بر بازآرایی سطح گفتاری خود جامعه‌شناسی استوارند. آنچه در این پژوهش آشکار شد، محدودیت‌های یک نظم گفتمانی تثبیت‌شده است که «امر اجتماعی» را تنها در قالب‌های معینی قابل گفتن، قابل دیدن و قابل مسئله‌مند شدن می‌سازد. از این منظر، بازاندیشی انتقادی پیش‌رو، مستلزم بازگشت به سطح قواعد تشکیل گزاره‌ها، منطق تمایزبخشی مفاهیم، و شیوه‌های مشروع‌سازی سخن جامعه‌شناختی است.

دگردیسی در نحوه پدیدارشدن جامعه، صرفاً به تغییر در صورت‌بندی یک ابژه معرفتی محدود نمی‌ماند، بلکه هم‌زمان افق ظهور امر سیاسی را نیز دگرگون می‌کند. هنگامی که جامعه از استحاله در کلیت ازپیش‌مفروض «دولت-ملت» رها شده و به مثابه واقعیتی واجد شکاف، گسست، تنش و ناهم‌زمانی پدیدار می‌شود، امر سیاسی نیز دیگر صرفاً در قالب صورت‌های نهادینه و تثبیت‌شده آن قابل فهم نخواهد بود. از این منظر، «امر سیاسی نو» نام این دگرگونی هم‌پسته است: ظهور جامعه‌ای که در آن آنچه پیش‌تر در کلیت یکپارچه مستهلک و نامرئی می‌شد، اکنون به مثابه بخشی سازنده از واقعیت اجتماعی، قابل رؤیت، قابل گفتن و قابل مسئله‌مند شدن است. بنابراین، دگردیسی ابژه بنیادین جامعه‌شناسی و ظهور امر سیاسی نو را باید دو وجه هم‌بسته یک تغییر بنیادی در افق علوم اجتماعی دانست.

۶. مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به صورت مساوی بوده است.

۷. منابع مالی

این مقاله حاصل این مقاله مستخرج از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی کاوه حاجی اللهوردیپور در دانشگاه کردستان می‌باشد.

۸. تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچگونه تعارض منافی وجود ندارد.

References

- Alatas, S. F. (2006). *Alternative discourses in Asian social science: Responses to Eurocentrism*. New Delhi: Sage Publications.
- Bayani, F. (2022). Sociology under Scientific Imperialism: The Scientific Imperialism of Psychology and Economics in Sociology. *Ontological Studies*, 11(22), 671–696. (In Persian)
- Burawoy, M. (2005). For public sociology. *American Sociological Review*, 70(1), 4–28.
- Calhoun, C. (2007). Sociology in the United States: Fragmentation and institutionalization. In C. Calhoun (Ed.), *Sociology in America: A history* (pp. 1–38). University of Chicago Press.
- Cardoso, F. H., & Faletto, E. (1979). *Dependency and development in Latin America* (M. Mattingly Urquidí, Trans.). University of California Press.
- Chalabi, M. (1994). *Sociology of Order: An Integrative Approach in Sociological Theory*. Tehran: SAMT. (In Persian)
- Connell, R. (2007). *Southern theory: The global dynamics of knowledge in social science*. Cambridge: Polity Press.
- Fazeli, M. (2021). *Iran on the Razor's Edge: Discourses in Political Sociology and Public Policy*.

- Tehran: Rowzaneh. (In Persian)
- Foucault, M. (1970). *The order of things: An archaeology of the human sciences* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books. (Original work published 1966)
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books. (Original work published 1969)
- Ghaffari, M., Ganji, M., & Nikkhah Qamsari, N. (2021). A Reflection on Sociology in Iran: A Systematic Review of Studies. *Research and Planning in Higher Education*, 27(4), 173–205. (In Persian)
- Kachouyan, H. (2000). *Our Identity*. Tehran: Tarh-e No. (In Persian)
- Kumar, N., & Singh, S. (2013). Sociology in India: Between colonial legacy and indigenous challenges. *Indian Journal of Social Inquiry*, 41(2), 89–108.
- Miri, S. J. (2022). Revisiting the Origin and Development of Sociology in Iran. *Islamic Perspective*, 28, 39-51.
- Mohammadi, K., Mohammadkhani, H., & Farhadi, M. (2021). Meaning-Making under Exclusion: A Study of Hekmatabad Neighborhood in Kermanshah. *Sociological Studies*, 28(1), 183–198. (In Persian)
- Mohammadi, R. (2016). *Discourses of Iranian Society*. Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Patel, S. (2010). Sociology in a globalizing world: Challenges for the twenty-first century. *Sociology Bulletin*, 59(2), 1–20
- Ranaei, Sh. (2022). *Informal Settlements and the Situation of Marginalization in Iran*. Center for Empowerment of Governance and Society. (In Persian)
- Saei, A. (2007). *Democratization in Iran (1906–2003)*. Tehran: Agah. (In Persian)
- Shojaei-Zand, A. (2001). *Religion, Society, and Secularization*. Tehran: Research Institute for Culture and Islamic Thought. (In Persian)
- Tavakol, M., & Rahimi.Sajasi, M. (2012). Sociological Theorization in Iran: A Study from the Perspective of Sociology of Sociology. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(8), 200-204.
- Vafaei, A., & Tarkarani, M. (2014). Investigating the Effect of the Type and Amount of Rural Women's Activity on Their Level of Economic-Social Rights. *Social Psychological Studies of Women*, 12(4), 119–148. (In Persian)
- Yousefvand, S, Mohseni, R, & Ghiasvand, A. (2022). Analyzing the Lived Experience of Gypsies from Social Exclusion (Case Study: Gypsies of Khorramabad). *Sociology of Culture and Art*, 4(1). (In Persian).